

Metodoloji, Kavram ve Konu Kıskaçında (Türk) Eğitim Tarihçiliği

Historiography of Turkish Education in the Grasp of Methodology, Concept and Subject

Mustafa Gündüz*

Öz

Türk eğitim tarihçiliği II. Meşrutiyet sonlarında ilk ürünlerini vermiş bir disiplindir. Satı Bey, Mahmud Cevat ve Muallim Cevdet ile başlayan süreç Osman Ergin, Aziz Berker, Hasan Ali Koçer ile devam etmiş Yahya Akyüz, Mustafa Ergün, Akşin Somel gibi yeni eğitim tarihçileri ile devam etmektedir. Bugün Türk eğitim tarihçiliği eğitimci kişi, şehir, öğretim yöntemi ve eserler üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunların başında, araştırmacı yetişme süreci ve bürokrasisi gelir. Lisansüstü eğitim programların yapısı, disiplinlerarası etkileşim ve performans eksiklikleri önceliklidir. İkinci mesele, eğitim tarihi araştırmalarında kullanılan metot ve kaynaklardır. Arşiv materyalleri merkezli yürüyen çalışmalar eğitim ve diğer bilimlerle sağlıklı iribat kuramamaktadır. Kaynaklar büyük oranda merkeze (İstanbul ve Ankara) odaklanmakta ve resmî tarih ideolojisi ekseninde yazılmış birçok temel/kült eser çoğu kere sorgulanmadan kullanılmaktadır. Üçüncü mesele, arşiv kaynakları ve basılı kitap dışındaki materyallerin az kullanılmasıdır. Gazete, dergi, poster, antika, arkeolojik buluntu, mektup, anı, ödül-ceza belgeleri, müze ve ders araç-gereçleri gibi kaynakların kullanımı yaygın değildir. Röportaj, nitel araştırma, sözlü tarih gibi yöntemler de az tercih edilmektedir.

Eğitim tarihçiliğinin mevcut konular üzerinde birçok risk ve fırsattan bahsedilebilir. Birçok konu üzerinde henüz ciddi çalışmalar yoktur: Medrese eğitimi, icazet, ders programları, ulemanın yayınları, haşiye, şerhler ve medresenin modernleşme karşısındaki evrimi henüz bilinmemektedir. Tekke, zaviye ve sıbyan mektepleri üzerine araştırmalar çok azdır, Enderun halâ bir efsane durumundadır. Osmanlı'da gayrimüslim eğitimi tam anlamıyla bilinmemektedir, misyonerlik araştırmaları tek yönlü olarak sürmektedir ve Batılı kaynaklar neredeyse hiç kullanılmamaktadır. II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminin pek çok eğitim meselesi henüz eğitim tarihçileri tarafından açık olarak araştırılmış değildir.

Bu makalede Türk eğitim tarihinin, metodoloji, kaynak ve konu bakımından sınırlılıkları ve fırsatları örnekler eşliğinde gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk eğitim tarihi, metot, kaynaklar, tarih yazımı

* (Prof. Dr), Yıldız Teknik Üniversitesi Eğitim Fakültesi; mstgndz@gmail.com; ORCID: orcid.org/0000-0003-1706-9920

Abstract

The historiography of Turkish education outcomes in the late Second Constructional period. The process that started with Satı Bey, Mahmud Cevat and Muallim Cevdet has continued with Osman Ergin, Aziz Berker, Hasan Ali Koçer and continuing new historian of Turkish education. The historiography of Turkish education today has focused on the person, city and educational works. At first, there is the process of growing up researchers and bureaucracy. The structure of graduate educational program, interdisciplinary interaction and performance deficiencies takes presidencies. The second problem is methods and programs that are used in history of educational researches. Researches based on archival materials, unable to usual contact with the other educational and science branches. Large proportion of the resources focuses on the center (Ankara and Istanbul) and many classical text that were written on the axis of the official ideology, are generally used without criticized. Third thing, less using of the out of published books and archival materials. The use of some resources such as newspaper, journal, antique, archeological finds, letters, memories, discipline and reward documents, museum and course materials are not widespread. Again interview, qualitative researches and oral history is also less preferred.

The historiography of education has many risks and opportunities on the current topics. We have not serious researches on many important topics. Education of madrassa, license of the madrassa, curriculum of the madrassa Islamic scholar's works and diversities and the evolution of the madrassa in the process of the modernization is not known yet. There is a little researches on the lodges and Ottoman primary schools. Palace school is still as a legend. We don't comprehensively know non-Muslim education system in the Ottoman times. Missionary researches are continued as biased and Western resources almost never used. Educational historians do not clearly know many problems and mysteries of education in the Abdulhamid II, Second Constructional period and the early Republican period.

In this paper, the opportunities and limitations of the history of Turkish education, in term of methodology, resources and topics will be explained along with the examples.

Keywords: History of Turkish Education, method, researches, historiography

1. Avrupa’da ve Türkiye’de Eğitim Tarihçiliği

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim biliminin kesiştiği kavşakta yer alan disiplinler arası bir çalışma sahasıdır. Temelde eğitim biliminin bir alt dalı olarak kabul edilse de aynı zamanda tarih ilminin de alt alanlarından biridir. Bunun yanında bilim dallarının öncü kişi, birikim, kurum ve uygulamalarının anlatıldığı araştırma ve dersler bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanı olarak görülebilir (hukuk eğitimi tarihi, tıp eğitimi tarihi, sosyoloji eğitimi tarihi, fen bilgisi eğitimi tarihi vb.). İlgilendiği konular ve bilim dalı havzası hayli geniş olan eğitim tarihinin müstakil bir araştırma alanı olarak ele alınması yeni sayılır. Bilim alanlarının iyice birbirinden ayrılması ve çok farklı alt alanlara taksim edilmesinden dolayı eğitim tarihi, bütün bilim dallarının eğitim tarihlerini de kuşatan şemsiye bir alan olarak düşünülebilir.

Tarih hakkında teorik tartışmalar ve tarih yazımı üzerine geniş bir birikimden söz edilse de Türkiye için bu tür çalışmalar son zamanların çalışma alanlarından kabul edilebilir. Dolayısıyla Türkiye’de öncelikle tarih metodolojisi ve tarihyazımının yeterli ölçüde tartışıldığı ve yetkin ürünlerin verildiği söylenemez. Özellikle iki binli yıllardan sonra genel tarihyazıcılığı/historiyografi üzerine ciddi araştırmalar,¹ sempozyumlar artmıştır. Bunlar içinde eğitim tarihi yazıcılığıyla ilgili çalışmalara tesadüf edilmemektedir bugüne kadar *Türk eğitim tarihi yazıcılığına* dair çalışmaların bulunmaması, meta analize imkân tanıyacak tarihsel birikimin olmamasıyla izah edilebilir. Artık bu noktaya gelindiği söylenebilir.

1.1. Avrupa’da eğitim tarihçiliğine kısa bir bakış

Modernite ile birlikte, sosyal bilimlere metodolojik ve kavramsal bakımdan öncülük eden İngiltere, Almanya, Fransa, Amerika gibi ülkelerde eğitim tarihinin profesyonel bir araştırma alanı haline gelmesi ve yükseköğretimde ders olarak varlığı hakkında yaklaşık yüz yirmi yıllık bir geçmişten söz edilebilir.² Thomas Davidson’un 1901’de basılan ilk eğitim tarihi kitabını³ John W. Adamson’un 1919’da yayımlanan eseri⁴ takip etmiştir ve sonrasında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Avrupa’da eğitim tarihine yönelik ilk araştırmalar Antik Yunan ve Roma’ya duyulan ilgiyle başlamıştır. II. Dünya Savaşı öncesine kadar yazılan pek çok eğitim tarihi kitabının temel konusu Antik medeniyetler, Roma, Bizans, İslâm ve Ortaçağ Avrupasının eğitimcileri, filozofları, teologları ve eğitim mekânlarıdır. Bu konuda Batı dünyasında zengin bir literatürden bahsedilebilir.

Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra ülkelerin kendi kültürel eğitim zenginlikleri ve birikimleri merak edilerek bibliyografik çalışmalara başlanmıştır. William W. Brickman’ın *Guide to Research in Educational History*⁵ kitabı özellikle Amerika ve Anglo-Sakson dünyası eğitim tarihi için öncü kitaplardan biri olmuştur. Bu çalışmada Batı dünyasının II. Dünya Savaşı sonrasına kadar eğitim tarihiyle ilgili üretimini görmek mümkündür. Bu tarihten sonra ülkeler genel eğitim tarihi çalışmaları yanında, alt kurumlar, kuruluşlar ve eğitimciler üzerine biyografi monografi çalışmalarını arttırmıştır.

¹ Tarihyazıcılığı üzerine son dönemlerde bir çok sempozyum ve kongre düzenlenmekte ve bunların bildirilerine ulaşılabilmektedir. Bu konuda iki önemli esere öncelikle bakılmalıdır: *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011; *Cogito, Tarihyazıcılığı Özel Sayı*, (Ed.: Teyfur Erdoğan), Bahar, 2013, S.73.

² *History of Education Today*, United Kingdom, Unesco, 1985, s.11.

³ Thomas Davidson, *A History of Education*, Charles Scribner’s Son, New York, 1901.

⁴ John W. Adamson, *A Short History of Education*, Cambridge University Press, Cambridge, 1919.

⁵ William W. Brickman, *Guide to Research in Educational History*, New York University Press, New York, 1949.

1961'den itibaren sadece eğitim tarihiyle ilgili makaleler yayımlamak amacıyla İsviçre merkezli olarak *Paedagogica Historica* dergisi yayımlanmaya başlamıştır. 1967 Aralık'ında İngiltere Liverpool'da düzenlenen bir konferanstan sonra History of Education Society adlı dernek kurularak, eğitim tarihinin kurumsallaşması yolunda en önemli adımlardan biri atılmıştır. Adı geçen dernek bu tarihten sonra her ay bir bülten çıkarmaya başlamış ve bu yayın 1971'de yayımlanmaya başlanan *History of Education* dergisinin temeli olmuştur. Bugün itibariyle bu iki dergi alanın en saygın eğitim tarihi dergisi olup, dünyanın bütün ülkelerinin eğitim tarihleriyle ilgili çalışmaları yayımlamaktadır.

Eğitim tarihi çalışmalarında kurumsallaşma International Standing Conference for the History of Education (Uluslararası Daimi Eğitim Tarihi Konferansı, ISCHE)'in 1978'de kuruluşuyla daha da ivme kazanmış ve bu oluşum dünya eğitim tarihçiliğinde çatı organizasyon haline gelmiştir. Derneğin resmî bilimsel dergisi *History of Education Quarterly* 1961'den beri düzenli olarak yayımlanmaktadır. Özellikle uluslararası alanda işbirliğini geliştirmek amacıyla faaliyete başlayan bu örgüt her sene yüksek katılımlı Dünya Eğitim Tarihi Kongresi düzenlemektedir. Kongrenin seçkin metinleri bir başka önemli eğitim tarihi dergisi olan *Paedagogia Historica*'da yayımlanmaktadır. Benzer dergiler İtalya, İspanya ve Avustralya'da da yayımlanmaktadır. Bu durum eğitim tarihçiliğinin sosyal bilimlere yön veren dünyanın önde gelen ülkelerinden önemli bir disiplin olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

1. 2. Türkiye'de eğitim tarihçiliği

Eğitim tarihinin Avrupa'daki gelişim seyrine nazaran eş zamanlı bir sürecin Türkiye'de de başladığı söylenebilir. Ancak Batı dünyasındaki gibi zengin bir bibliyografik üretimden ve kurumsallaşmamadan bahsedilemez. II. Abdülhamid döneminde Mehmet Esat Bey'in *Mir'ât-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn ve Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*⁶ başlıklı kitaplarıyla, Meşrutiyet devrinde Rıza Tahsin'in *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*⁷ adlı kurum/okul tarihi kitapları yayımlanmışsa da bunları genel eğitim tarihi kategorisine almak zordur.

Türkiye'de genel eğitim tarihiyle ilgili ilk kapsamlı araştırmalar II. Meşrutiyet döneminin ortalarında küçük çaplı yazılarla başlamıştır. Müstakil eğitim tarihi yazma çalışması, resmî görev saikiyle 1920'lerde başladığı görülmektedir. Bilimsel yöntem/kriterler ve kurumsal yapı göz önünde bulundurularak, sistematik araştırmaların yapılması 1960'ları bulmuştur.

Eğitim bilimleri, yükseköğretim düzeyinde bağımsız bir bilim dalı olarak 1936'da İstanbul Üniversitesi Pedagoji Enstitüsü'nün açılmasıyla Türkiye'ye girmiştir.⁸ Ancak eğitim tarihi, eğitim sosyolojisi ve eğitim felsefesi gibi alt alanların araştırma konusu haline gelmesi için yirmi beş yıl kadar daha beklemek gerekmiştir.

Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin 1964'te açılmasından sonra pedagoji tarihinin yanında Türk eğitim tarihi fakültenin önde gelen derslerinden biri olarak öğretmen yetiştiren okullarda okutulmaya başlanmıştır. Hatta Eğitim Bilimleri Fakültesi'nin kurulma amaçları arasında, öğretim ve araştırma görevini yürütmek üzere açılan "eğitimin felsefî ve tarihî temelleri ve

⁶ Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1310/1893, 828 s.; *Mir'ât-ı Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn*: Karabet Matbaası, İstanbul, 1312/1895, 394+5 s.

⁷ El- Hac Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, Kader Matbaası, İstanbul, 1912, 238 s. 34; Eserin günümüz harfleriyle yayımlanmış hali için bk.: *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Yayına hazırlayan: Aykut Kazancıgil), Çağrı Yayınları, C.1-2, İstanbul, 1991.

⁸ Refia Şemin Uğurel, "Eğitim Bilimlerinin Üniversiteye Girişi, Pedagoji Enstitüsünün Kuruluşu ve Gelişmesi", *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1973, ss.305-374.

eğitimin toplumsal temelleri”⁹ bilim alanları ilk iki sırada yer almıştır. Bu tarihlerden sonra Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Mustafa Ergün, Cahit Bilim, Necdet Sakaoğlu, Cavit Binbaşoğlu, Hasan Cicioğlu, Osman Kafadar gibi araştırmacılar Türk eğitim tarihinin Türkiye’deki “öncüleri” olmuşlardır.

Osmanlı/Türk eğitim tarihiyle ilgili tedvin, telefât, derleme ve kısmen telif çalışmaları Cumhuriyet öncesinde başlamıştır. 17 Ocak 1915 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi üyelerinden Mehmet Ziyâ Bey’in dönemin Ma’ârif Nazırı Ahmed Şükrü Bey’in emriyle derlediği *Ma’ârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçesi* başlıklı uzun bir rapor¹⁰ hem bu kurumun hem de genel eğitimin ilk önemli tarihsel çalışması sayılabilir. 15 sayfalık uzun raporda, Tanzimat öncesinde başlayan modern eğitim kurumlarının (askerî okullar) tesisi tarihi başlangıç olarak esas alınmış, sonraki gelişmeler kısa paragraflar halinde anlatılmıştır.

II. Meşrutiyet döneminin sonlarına doğru Osmanlı/Türk eğitim tarihçiliğine yönelik makale hacminde yazılar görülmeye başlanmıştır. Bunlar arasında Muallim Cevdet’in yazısı¹¹ ikinci en kapsamlı çalışmadır. Cevdet yazısında, özellikle muallim yetiştirme sistemini ve Tanzimat dönemi yeni açılan okulları ön plana çıkarmıştır. Bundan kısa bir süre sonra yayımlanan ilk ve son *İlmiye Salnâmesi*’nde Emin Bey’in kısa bir yazısı yer almıştır.¹² Bu yazıda Osmanlı eğitim tarihi kısaca özetlenmiştir. Aynı tarihlerde Mustafa Satı Bey’in¹³ eğitim tarihiyle ilgili kısa olsa da yoğun bilgi içerikli yazısı yayımlanmıştır.

Maârifin ilk tarihçisi olarak bilinen Mahmud Cevad’ın 1922’de hususi görevle hazırladığı *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı* başlıklı eseri¹⁴ Türk eğitim tarihçiliğinin başlangıcı sayıldığı gibi, alanın önemli belgelerini içermesi bakımından da tam bir klasiktir ve “öncü/paradigma kurucu” metinlerinin ilkidir. Cumhuriyet devrinin bütün eğitim tarihçileri ona atıfta bulunmuşlardır. Mahmud Cevad’ın modernist paradigmatı bu önemli eseri Osmanlı eğitim tarihini II. Mahmud’un saltanatından başlatmakta ve Münif Paşa’nın Nazırlık zamanı (1892)’ye kadar getirilmektedir. Devletin eğitim reformuna ilişkin hemen her türlü temel belgeyi tedvin etmesi yanında, ma’ârif nazırlarının kısa biyografileri, ders programları, okul binaları gibi hususlarda da geniş bilgiler vermiştir.

Osmanlı eğitim tarihiyle ilgili, kısmen araştırma, kısmen derleme ve yorum içerikli önemli çalışmalardan biri Ahmed Hikmet Müftüoğlu’nun Cumhuriyet’in ilk yılında *Mihrâb Mecmuası*’nda yayımlanan yazılarıdır.¹⁵ Her ne kadar dönemin siyasî, ideolojik ve psikolojik etkilerini ziyadesiyle barındırsa da Osmanlı eğitim tarihini “medreseler, tekkeler ve zaviyeler ve Enderun mektebi olarak

⁹ Cemal Mihçioğlu, “Eğitim Bilimleri Fakültesinin Kuruluşu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C.22, S.1, 1989, s. 352.

¹⁰ İsmet Binark, “Ma’ârif Tarihimize Ait Bir Rapor”, *Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı*, S.7, 1996, ss. 477-493.

¹¹ Muallim Cevdet, “Darümuallimîn’in 70. Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhîr 1334/ 14 Şubat 1916, No:6/32, ss.175-200.

¹² Emin Bey, “Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs”, *İlmiye Salnâmesi*, İstanbul, 1334/1918, s. 642-651.

¹³ Satı (Satı el Husri), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334, s.654-665.

¹⁴ Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922; Yazarın kapsamlı bir biyografisi ve eğitim tarihinin bu klasik eserinin günümüz harflerine aktarılmış hali için bk.: Ali Birinci, “Bir Bektaşî Babası, Dârülfünûn İngiliz Edebiyatı Müderrisi, Ma’ârifin İlk Tarihçisi”, Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Yayına Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

¹⁵ Ahmed Hikmet Müftüoğlu, “On Birinci Asr-ı Hicri’de Türk Menâbi-i İrfanı”, *Mihrâb*, 1340/1924, S. 19-20; S. 21-22 ve S. 23. Bu yazıların çevrim yazıları için bk.: *Osmanlı eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, ss. 341-375.

tasnif edip, hepsi hakkında mücmel bilgiler vermesi bakımından önemli bir yazıdır. Müftüoğlu'nun tasnif, tanım ve değerlendirmelerinin haleflerince örnek alındığı görünmektedir. Ahmed Hikmet Bey'den iki sene sonra *Lütfi Tarihi*'nin daha önce yayımlanmış ciltlerine girmeyen, eğitim tarihiyle ilgili kısımlar ilk defa yayımlanmıştır.¹⁶ Bu makalede de özellikle Tanzimat dönemi eğitim kurumları hakkında hayli kısa bilgiler verilmiş, klasik dönem tamamıyla göz ardı edilmiştir.

Genel bir eğitim tarihi olmamasına karşın, Türkiye'de modern anlamda yükseköğretimin gelişimini konul alan Mehmed Ali Aynî'nin 1927'te telif ettiği *Darülfünûn Tarihi*¹⁷ Cumhuriyet döneminin ilk eğitim tarihlerinden biri olarak görülebilir.

Nafi Atuf Kansu 1930'da yayımlanan *Türkiye Ma'ârif Tarihi Hakkında Bir Deneme*¹⁸ başlıklı kısa eserine Türkiye'nin eğitim tarihini yazmanın güçlüklerini sayarak başlamıştır. Ona göre kapsamlı bir eğitim tarihi yazabilmek için görülmesi gereken bütün vesikalar görülmediği gibi, dönemlerin iktisadî ve içtimaî tarihinin araştırılmış olması gerekmektedir. Oysa Türkiye'de henüz bular yapılmadığından yetkin bir eğitim tarihi yazmak da hayli güç olacaktır. Kansu'yu özet niteliğinde de olsa bir eğitim tarihi yazmaya Fuad Köprülü ve Ali Haydar Taner teşvik etmiştir. Eser iki kısımdan oluşmaktadır ve ilk kısımda medrese dönemi anlatılmıştır. Yazarın kaynakları dönemin önde gelen eğitim ve okul tarihi kitaplarıdır. İkinci kısımda ise Tanzimat dönemi açılan yeni okullar, yönetmelikler, *Ma'ârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* ve II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarına yer verilmiştir. Aynı zamanda bu dönemdeki yenilikçi görüşleriyle öne çıkan eğitimciler, yeni pedagojik akımlar ve kitaplar da kısaca incelenmiştir.

Türk eğitim tarihinde hem icraatları hem de eserleriyle aslında siyasî, içtimaî ve iktisadî bakımdan son derece zor koşullar altında bakanlık yapmasına karşın, iz bırakan isimlerden biri kuşkusuz Hasan Âli Yücel'dir. Eğitim tarihine bizatihi kendisi katkı verdiği gibi, maarifin yetkin bir tarihinin yazılabilmesi için birçok projeyi desteklemiş, kişileri görevlendirmiştir. Ma'ârif Vekili olmadan hazırladığı anlaşılan, 1938'de yayımladığı *Türkiye'de Ortaöğretim*¹⁹ başlıklı eser Türk eğitim tarihçiliğinin başucu kaynaklarından biridir. Yer yer Osmanlı eğitim tarihine ilişkin dönemin psikolojisini fazlasıyla yansıtan değerlendirmeler yer almakla birlikte son yüz elli yılın orta öğretim kurumları, yönetmelikleri ve uygulamaları hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Yücel'in *İyi Vatandaş İyi İnsan* ve gazete yazılarının derlemesi olan *Öğretmen Öğrenci Köşesi* kitapları, idealize ettiği Türk Hümanizmi'nin yapı taşları olarak görülebileceği gibi eğitim tarihinin de önemli eserleri arasında sayılabilir.

1933'te Dâhiliye Vekâleti'nin isteğiyle İstanbul hakkında çalışmalar yapması istenen İstanbul Vilayet Mektupçusu (özel kalem) Osman Nuri Ergin, İstanbul'un ilim, eğitim ve sanat merkezlerini de araştırmaya başlamış, ancak çalışma tamamlanamamıştır. Dönemin eğitim bürokratlarından Hıfzırahman Raşit Öymen'in teşvik ve telkinleriyle 1939-1943 yılları arasında peyderpey yayımlanan *Türkiye Maarif Tarihi*²⁰ başlıklı beş ciltlik muhalled eser, eğitim tarihimizin kuşkusuz en büyük/zengin kaynağı olma hususiyetini hâlâ korumaktadır. Eser, sadece eğitim tarihi değil, düşünce, sanat, kültür, edebiyat ve Türkiye modernleşme sürecinin kişi, kurum ve olgularına ilişkin

¹⁶ Lütfi Efendi, "Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de Ma'ârif Teşkilatı (1267-1287)", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss.302-317, (*Lütfi Tarihi*'nin gayr-i matbû ciltlerinden). Bu yazının çevrim yazısı için bk.: *Osmanlı Eğitim Mirası*, ss. 376-393.

¹⁷ Mehmed Ali Aynî, *Darü'l- Fünûn Tarihi*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1927.

¹⁸ Nafi Atuf Kansu, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, İstanbul, 1930.

¹⁹ Hasan Âli Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938.

²⁰ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977 (İlk basım, 1939-1943).

de hayli ayrıntılı bilgiler vermektedir. Kitapta, ulaşılması güç arşivlerden derlenen belgelerin yanında bir daha asla derlenemeyecek şifahî bilgiler ve gözlemler de yer almıştır. Dönemlendirme, kavramsallaştırma ve metot bakımından kendinden sonra gelen bilimum eğitim tarihçilerini etkilemiş olan Osman Nuri Ergin'in eseri 1940'lı yılların siyasî ve psikolojik atmosferini de belirgin bir şekilde yansıtır.²¹ İlk ciltte Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan III. Selim'e kadar olan dönemin akla gelebilecek bütün eğitim ve ilim mekânları anlatılmıştır. İlginç şekilde bu zaman aralığı "Araplaşma ve Skolastik Tedris Devri" başlığını taşır. Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet dönemleri için de kendine özgü kavramsallaştırmalar yapan Ergin, eserinin beşinci cildini "Değişme ve Yükselme Seneleri Yahut İnkılâp Devri" başlığıyla Cumhuriyet dönemine ayırmıştır. Yer yer farklı ülke ve kültürlerle karşılaştırmalar da yapan Ergin, bazı olay, kişi ve eserler hakkında dipnotlarda zengin bilgiler de aktarmıştır. Bugün hâlâ onun eserine müracaat etmeden eğitim tarihi yazmak mümkün değildir.

Aziz Berker'in *Türkiye'de İlköğretim I (1839-1908)*²² başlıklı yine bir resmî görev saikiyle kaleme alınan kitabı Türk eğitim tarihinin öncü/paradigma kurucu kaynak metinlerinden biridir. Başlığından da anlaşılacağı üzere kitaba ilave ciltlerin yazılacağı planlanmış ancak bu ilaveler yapılmamıştır. İkinci olarak, kitap Türkiye'de ilköğretim alanında atılan ilk somut adım olarak 1839'da açılan memur mekteplerini başlangıç almış ve 1908'e kadar getirilmiştir. Kitabın devamının gelmemesi eğitim tarihi adına büyük bir eksikliklerdir. Berker eserinde *Tarih-i Cevdet* başta olmak üzere *Takvîm-i Vekâyi'* gibi dönemin süreli yayınlarını ve arşiv kaynaklarını kullanmıştır. Özellikle ilköğretim hakkında çıkarılan iradeler, fermanlar ve yönetmelikler kitapta özgün halleriyle verilerek arşiv ağırlıklı kaynak bir kitap meydana getirilmiştir.

Hasan Âli Yücel'in Türkiye'nin mufassal eğitim tarihinin yazılmasına hayli katkı verdiği örneklerden bir diğeri de yine onun görevlendirmesiyle kaleme alınan Nevzad Ayas'ın (sonra Ayasbeyoğlu) *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*²³ başlıklı eseridir. 1944'te yazılmaya başlanan eser, modern kamu eğitiminin ortaya çıkışı problemini tartışarak başlamıştır. Ayas'ın modern eğitim kurumlarının ortaya çıkışı ve fonksiyonun gibi konuları ele alırken, dönemin sosyolojik ve felsefî realitesini dikkate alması eserini diğer bütün eğitim tarihlerinden ayırmaktadır. İlk, orta, yükseköğretim ve yabancı eğitim konularını bütün detaylarıyla ele alan kitapta Milli Eğitim Bakanlığı'nın farklı görev alanları ve birimleri hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir.

Faik Reşit Unat'ın yazımına 1962 VII. Maarif Şurası hazırlıkları sırasında yine Milli Eğitim Bakanlığı'nın talebiyle başlayıp, iki sene sonra yayımladığı *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* eseri²⁴ eğitim tarihinin en önemli kitaplarından biridir. Yazarın ömrü vefa etmediğinden kitap kısmen eksik yayımlanmış olsa da, önemli vesikalar ve yorumlar eğitim tarihçiliğine değerli bir katkı olmuştur. Yahya Akyüz'de gelişmiş halini göreceğimiz "genel eğitim tarihi kronolojisi", krokiler, portreler ve okul resimleri gibi ekleriyle eser hayli değerlidir.

Maarif Şurası'na sunduğu raporunda eğitim tarihi yazımıyla ilgili Unat'ın şu ifadeleri elli sene öncesinden bugüne uzanan bir kehanet gibidir: Eğer böyle devam ederse, "milli eğitim hayatımızın dünü hakkındaki bilgisizliğimizin hudutları her gün biraz daha genişleyecek ve bugün henüz elimizde imkânlar varken yapmadığımız işlerin, yarın yabancılar tarafından gerçekleştirildiğini veya yanlış açılardan yorumlandığını görmenin, en az, mahcubiyeti altında bulunmak icap edecektir".

²¹ Bu konuda bk.: İsmail Kara, "Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin", *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (iç.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.459-467.

²² Aziz Berker, *Türkiye'de İlköğretim I, 1839-1908*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

²³ Nevzad Ayas, *Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Ankara: MEB Yayınları, 1948.

²⁴ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara, 1964.

Gerçekten de o tarihlerden sonra Türk eğitim tarihi üzerine yabancı ilgisi artmış bulunmaktadır. Her ne kadar eğitim tarihinin ana metinleri Türkiye’de üretiliyor olsa da mevcut çalışmaların Türkiye’nin potansiyelini taşımadığı söylenebilir. Bu durum gelecek açısından Unat’ı haklı çıkaracak bir tehlikeye işaret etmektedir.

Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi’nin 1964’te eğitime başlamasıyla kuruluş amacı doğrultusunda eğitim tarihiyle ilgili akademik çalışmalar da başlamıştır. Ankara İlahiyat Fakültesi’nin ilk mezunlarından olan ve Eğitim Bilimleri Fakültesinin ilk öğretim üyelerinden Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)* başlıklı çalışmasıyla Türkiye’de öğretmenlik tarihi ve sorunlarına ilişkin ilk akademik çalışmayı yapan kişi olarak görünmektedir. Ancak kitap, hem kaynaklar hem de yöntem ve yazım tekniği bakımından bazı sorunlar içermektedir. Öğretmen meselesi aynı kürsüde çalışmalar yapan Yahya Akyüz tarafından daha sonra derinlemesine araştırılmıştır. Koçer’in *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*²⁵ başlıklı çalışması, başlıktan da anlaşılacağı üzere eğitimin Cumhuriyet öncesine ve modernleşme sürecine odaklanmaktadır. Osmanlı son dönemi ve erken Cumhuriyet dönemi tarihçilerinin ürettiği metinleri ve bu dönemlerin birincil kaynaklarını sorgulamadan ve biraz da gelişigüzel kullanan Koçer’in çalışması kuşkusuz eğitim tarihinin önemli kaynaklarından biridir. Koçer, 1923 sonrasını anlatan kitabının hazırlanmakta olduğunu haber vermişse de²⁶ böylesi bir kitap yayımlanmamıştır.

*Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri*²⁷ başlıklı eğitim tarihine yönelik ilk önemli çalışmasını doçentlik tezi olarak hazırlayan ve 1977’de yayımlayan Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu Yahya Akyüz, bugün 30 baskıya yaklaşan ve âdeti adıyla özdeşleşen *Türk Eğitim Tarihi*²⁸ kitabını ise ilk olarak 1982’de bastırmıştır. Akyüz’ün bu eseri akademik yazımda yaygın bir kabule ve geniş bir okuma kitlesine kavuşmuş görünmektedir. Eğitimin her hangi bir konudaki tarihsel temellerine ilişkin hemen her araştırmanın Akyüz’e referans verdiği görülebilir. Cumhuriyetçi, resmî tarih yazım paradigmasının Yahya Akyüz tarafından da büyük ölçüde benimsendiği söylenebilir. Eserde seküler, ulus-devlet değerleri, Tevhid-i Tedrisât’ın öngördüğü eğitim zihniyet ve düzeni, XIX. asır sonu pozitivist bilimselciliği ve modernist toplumsal tasavvurun savunulduğu görülebilir. İddia edildiği gibi sadece bir “ders kitabı” değil bir “fikir eseri” hüviyetini de taşıyan *Türk Eğitim Tarihi*, birincil kaynaklardan derlenen bilgilerin yanında yazarının değer dünyası doğrultusunda normatif niteliği ağır basan gözlem ve yorumlarla da zenginleştirilmiş bir “eğitim kitabı” özelliğini de taşır. Akyüz, ideal insan, ideal öğretmen ve öğrenci, çağdaş toplum ve okul tiplerini tarihsel tecrübeden derlediği örnekler düzleminde tarif etmektedir. Elbette burada Cumhuriyet’in ideal lider, insan, öğretmen ve öğrenci kategorileri ön planda yer almıştır.²⁹

²⁵ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970; *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967.

²⁶ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler*, Ankara: Şafak Matbaası, 1975, arka kapak notu.

²⁷ Yahya Akyüz, *Türkiye’de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Bizim Büro Basım, Ankara, 1977.

²⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1982’ye*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

²⁹ Yahya Akyüz ve eseri hakkında kısa bir değerlendirme için bk.: Mustafa Gündüz, “Türk Eğitim Tarihinin Mümtaz Siması: Yahya Akyüz”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, (Editör: Ahmet Şimşek), PegemA, Ankara, 2017, ss. 411-423.

Türk eğitim tarihinin Tanzimat dönemini (1839-1876) doktora tezi olarak çalışan Cahit Yalçın Bilim arşiv ve birincil kaynak ağırlıklı kısa bir çalışma³⁰ ortaya koymuştur. Çalışma 1984'te kitap olarak yayımlanmış, dört sene sonra ise, eğitimde çağdaşlaşma tarihi 1734'te Mühendishane'nin açılışına indirilerek, elli senelik tarih daha eklenmiştir. Çalışmanın ilk versiyonu daha da geliştirilerek eğitim tarihi alanının önemli görülebilecek kitaplarından biri üretilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi eğitimini daha çok dönemin basın ürünleri üzerinden araştıran ve daha sonra aynı yöntemle Atatürk dönemini de yazan Mustafa Ergün³¹ Türk eğitim tarihinin son dönemdeki velut isimlerinden biri olmuştur. XV. asır öncesi medreseler üzerine yaptığı çalışma birincil kaynakları kullanması bakımından alana katkı vericidir. Ergün'ün modern eğitimin doğuşu ve gelişimini araştırdığı çalışması³² öncelikle "karşılaştırmalı eğitim" alanına dâhil edilse de bu eser aynı zamanda "karşılaştırmalı eğitim tarihinin" Türkiye'deki ilk örneği olarak görülebilir. Ergün, çalışmasında Fransa, Rusya, Almanya, Hindistan ve Mısır eğitim tarihlerinin üç yüz yıllık mukayesesini yapmakta ve ikinci cildi için, İngiltere ABD, Japonya, Çin Kore ve Türkiye'yi ele alacağını haber vermektedir.

Türk eğitim tarihinde, ilköğretimin gelişimi en çok çalışılan konular arasındadır. Tanzimat, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemleri farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Hasan Cicioğlu'nun 1982'de yayımlanan eseri³³ Aziz Berker'den sonra ilköğretimin en detaylı araştırması sayılabilir. Büyük ölçüde Cumhuriyet'in ilk elli yılına odaklanan çalışmanın bu konuda yapılan bilumum araştırmalara da referans olduğu görülmektedir.

Üniversite dışından olmakla birlikte, Osmanlı ve Cumhuriyet eğitim tarihine ilişkin referans verilme düzeyi yüksek kaynak eserlerden birinin sahibi Necdet Sakaoğlu'dur.³⁴ Sakaoğlu'nun 1991'de bir yayınevinin popüler serisine eğitim dizisi olarak hazırladığı *Osmanlı Eğitim Tarihi* ve ardından *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi* kitapları, 2003'de bol görseller eşliğinde ana teması, metodolojisi ve ideolojik duruşu değişmeden genişletilerek yayımlanmıştır. Sakaoğlu'nun bu eserleri eğitim tarihini bir bütünlük içinde ele aldığından alanın öncü kaynaklarından biri olma durumunu korumaktadır. Sakaoğlu'nun eğitim paradigmasının da modernist, bilimci, Cumhuriyetçi, ulus-devlet resmî tarih yazımının istikametinde olduğu söylenebilir.

Türk eğitim tarihine olduğu kadar, eğitimin farklı alanlarına çok sayıda eser kazandıran eğitimcilerden biri Cavit Binbaşıoğlu'dur. Binbaşıoğlu'nun *Türk Eğitim Tarihi* ve *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*³⁵ başlıklı çalışmaları makalelerinin derlemesidir. Her ne kadar bir araya getirilen yazılar bir dönemlendirme mantığı içinde toplanmış olsa da metodolojik ve kavramsal zayıflık dikkatten kaçmamaktadır. Binbaşıoğlu özellikle fikir bakımdan kendine yakın gördüğü onlarca eğitimcinin biyografisi ve eserleri hakkında başka yerde kolaylıkla bulunamayacak bilgileri

³⁰ Cahit Yalçın Bilim, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839-1876)*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1984; *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1988.

³¹ Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1914)*, Ankara: Ocak Yayınları 1996; *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1997; *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri, (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, PegemA Yayınları, Ankara, 2014;

³² Mustafa Ergün, *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I*, PegemA Yayınları, Ankara, 2016.

³³ Hasan Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

³⁴ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991; *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992; *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

³⁵ Cavit Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2009; *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.

vermiştir. Özgün kaynakları kullanmadaki yetersizliği ve modernist, Cumhuriyetçi resmî tarih yazım paradigmasına aşırı bağlılığı çalışmalarında belirgin biçimde göze çarpar. Muhtemelen bu sebeplerle fazla referans alamamaktadır.

Daha çok felsefe ve Türkiye’de felsefe eğitiminin gelişmesi üzerine çalışmalar yapmış olan Osman Kafadar’ın *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*³⁶ başlıklı çalışması, eğitim tarihinin donanımlı eserlerinden biridir. Özellikle II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet döneminde modern pedagojinin Türkiye’ye intikaliyle ilgili telif tercüme eserler üzerine yaptığı bütüncül ve kritik değerlendirmeler alana özgün katkılar sunmaktadır.

Türk eğitim tarihi yazıcılığına farklı pencere açan gelişmelerden biri de II. Meşrutiyet döneminde gelişmeye başlayan Batı eğitim tarihini temel kaynak olarak alan “talim ve terbiye tarihi” yazarlığıdır. Bu türün gelişmesine dönemin eğitim bakanlığı ve telif ve tercüme dairesinin öncülük ettiği anlaşılmaktadır. Fenn-i terbiye başlığı altında yapılan çalışmalarda Antik Yunan’dan başlamak üzere, Mısır, Çin, Hint, Roma, Bizans, Ortaçağ Avrupa tarihinin önde gelen filozofları, eğitimcileri, çocuk terbiye etme tecrübeleri anlatılmıştır. Çalışmalarda yer yer Osmanlı ve İslâm dünyası eğitimine ilişkin karşılaştırma denemeleri de yapılmıştır. Bu tür çalışmaların tamamında serbest bir tercüme tercih edilmiş, kaynak belirtme ya da tahlil etme gibi bu günün bilimsel duyarlıkları gösterilmemiştir. Pedagoji tarihçileri olarak sınıflanabilecek bu eğitim tarihçilerinin başında son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi eğitimcilerinden Musa Kâzım Bey gelir. Eğitimci bir bürokrat Musa Kâzım’ın³⁷ *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*³⁸ adlı eseri Batılı pedagoji türünün Türkiye’de ilk örneği sayılabilir. Bu eserde Türk ve İslâm eğitim tarihi söz konusu edilmemiş, Batılı filozof ve pedagogların hayat hikâyeleri ve eğitim görüşleri bir araya getirilmiştir. Nafi Atuf Kansu,³⁹ Âdil Bey⁴⁰, Halil Fikret Kanad,⁴¹ Hıfzırrahman Raşit Öymen⁴² pedagoji tarihi yazarlarının diğer önde gelen isimleridir. Hasan Ali Koçer’in *Eğitim Tarihi I*⁴³ kitabı bu türün devamı sayılır. Son isimden öncekilerin yazdığı pedagoji tarihleri özellikle 1950’ye kadar öğretmen yetiştiren okullarda yaygın bir şekilde okutulmuştur. Dolayısıyla bu eserler geniş okuyucu kitlelerine ulaşmış ve yaygın bir etki alanına kavuşmuş görünmektedir.

Türk eğitim tarihi yazıcılığında, yukarıda haklarında kısmi bilgi verilen “öncü/paradigma kurucu” kaynaklar bütün araştırmacılarca baş ucu referans kaynakları olarak kullanılmaktadır. Ancak bu kaynakların kaleme alındıkları dönemlere bakıldığında her şeyden önce ilmî ve fizikî imkânların sınırlı olduğu görülebilir. Bu kitapların çoğu biyografi, monografi, dönem çalışmaları gibi türlerin bugünkü kadar bol olmadığı zamanlarda yazılmışlardır. Daha da önemlisi bu eserlerin çoğunun resmî bir görev saikiyle kaleme alındığı gibi, dönemin siyasî, sosyolojik ve psikolojik şartlarını gözetmesi bakımından birçok önyargıyı barındırdığı ve kemikleşmiş ifadeler taşıdığı da bir gerçektir. Türk eğitim tarihinin söz konusu “öncü/paradigma kurucu” metinlerinin ortak

³⁶ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1987.

³⁷ Biyografisi için bk.: İsmail Kara, *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 97-102.

³⁸ Musa Kâzım, *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*, İstanbul: Uhuvvet Matbaası, 1327/(1911).

³⁹ Nafi Atuf [Kansu], *Fenn-i Terbiye Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1916; Kitap Cumhuriyet döneminde *Pedagoji Tarihi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, başlığıyla yayımlanmıştır.

⁴⁰ Âdil Bey, *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfal*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1336/1920, 31 s.

⁴¹ Halil Fikret Kanad, *Pedagoji Tarihi*, 2 Cilt, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1930; Bu eser ilk önce 1926’da Bakü’de basılmıştır.

⁴² Hıfzırrahman Raşit Öymen, *Doğulu ve Batılı Yönü İle Eğitim Tarihi I*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1969; Öymen, kitabının önsözünde yayımlanacak olan 2. ve 3. ciltlerde Türk eğitim tarihinin ilgili konularına yer vereceğini belirtmesine karşın bildiğimiz kadarıyla vaat edilen kitaplar yayımlanmamıştır.

⁴³ Hasan Ali Koçer, *Eğitim Tarihi I (İlk Çağ)*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.

özelliklerinden biri de tarihsel olay ve olgular işlenirken paralel zamanlarda, Türkiye'nin kaderiyle kesişen yakın coğrafyalardaki diğer toplum, devlet ve kültürlerin nasıl bir eğitim sistemine sahip olduğuna, ne tür eğitimsel birikim ve uygulamaya sahip olduklarına fazla değinmemeleridir.⁴⁴ Paradigma kurucu öncü eserler, merkeziyetçi ve ulus-devletçi cumhuriyet paradigmatı tarih yazımının resmî ve yarı resmî metinleri olma niteliğini fazlasıyla taşımaktadır.

Özellikle 1990'lı yıllardan sonra gerek tarihsel metotlardaki değişimler ve tarihe bakışta radikal kırılmaların meydana gelmesi gerekse çok sayıda arşivin açılması ve yeni araştırmaların üretilmiş olması bakımından, yeni yapılacak eğitim tarihi araştırmalarında, öncü/paradigma kurucu metinler olarak tanımlanan yukarıdaki eserlerin daha dikkatli ve eleştirel bir gözle okunması ve kullanılması gerekmektedir.

1.2.1. Türk eğitim tarihine ilişkin bibliyografik denemeler

Son zamanlarda eğitim tarihinin genel birikimini görmek adına iki derleme yapılmıştır. Bunlardan ilki *Türkiye'de Eğitim Bilimleri*⁴⁵ adını taşımaktadır. Bu derlemede Türkiye'de eğitim tarihi çalışmalarını konu alan makale ve çerçeve yazılar sadece Cumhuriyet dönemine odaklanmakta, Osmanlı dönemine değinilmemektedir.

Bazı eksiklerine rağmen, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*'nin *Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*⁴⁶ bu alanın önde gelen yetkin birikimlerinden biridir. Yahya Akyüz ve Mehmet İpşirli ile yapılan röportajlar eğitim tarihinin meselelerine ve fırsatlarına değinmesi bakımından önemlidir. Elbette bu derlemede de, kökeni Türk tarihinin en eski çağlarına kadar giden eğitim kurum, olgu ve eserlerinin tatminkâr düzeyde bir araya getirildiğini, ürünlerin tanıtıldığını söylemek güçtür. Bu bakımdan adı geçen derlemenin de işaret ettiği üzere eğitim tarihinin hâlâ en bakir araştırma sahalarından biri olduğunu söylemek mümkündür. Zira pek çok konu, eğitimci, eser, kurum, tarihsel olgu ve olay kendilerine yöneltilecek tecessüskâr nazarları beklemektedir.

Yahya Akyüz'e Armağan olarak hazırlanan eser⁴⁷ tam bir eğitim tarihi derlemesidir ve konuyla ilgili çok sayıda yazıyı bira araya getirmiştir. Armağanda yaklaşık doksan sayfa otobiyografinin yanından, Yahya Akyüz'ün şahsî ve eğitim tarihçiliğine ilişkin anı ve deneme türünde 18, eğitimin tarihi ve kültürel temelleriyle ilgili de 103 makale yer almıştır. Birçoğu ilk defa burada yayımlanan makaleler eğitim tarihinin farklı konularını tartışmaktadır.

İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından gerçekleştirilen milletlerarası bir kongrenin *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim* başlıklı bildiri metinleri⁴⁸ de başka yerde kolay bulunamayacak orijinal yazılardan müteşekkil bir eğitim tarihi derlemesidir. 58

⁴⁴ Örneğin Osmanlı eğitim modernleşmesinin geçirdiği safhalar ile aşağı yukarı benzer kaderleri paylaşan Rusya, İran, Avusturya-Macaristan ve Japonya (Yunanistan, Bulgaristan, Mısır, Irak, Suriye, Cezayir, Tunus) gibi devletlerin aynı süreçte ne tür eğitim politikaları izledikleri, hangi ıslahatları hangi metotlarla yaptıkları araştırılmış bir konu değildir. Aynı durum erken Cumhuriyet dönemi eğitim inkılabları için de geçerlidir. Bu mevzularda daha çok Amerika ve İngiltere'de karşılaştırmaları araştırmalar yapılmıştır. Mustafa Ergün'ün *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I* başlıklı kitabı, karşılaştırmalı analizden ziyade ilgili devletlerin modern eğitim süreçlerini kronolojik tasvirinden ibarettir.

⁴⁵ Mustafa Ergün, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Tarihi", *Türkiye'de Eğitim Bilimler: Bir Bilanço Denemesi*, (Editör: Muhsin Hesapçıoğlu, Alparslan Durmuş), Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s. 55-81.

⁴⁶ *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, S.8, İstanbul, 2011.

⁴⁷ Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, *Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editör: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkçı), PegemA Yayınları, Ankara, 2011.

⁴⁸ *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan, 1999*, Tebliğler, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2001.

bildirinin tam bildiri metninden çoğu Osmanlı dünyasında bilim, eğitim, kültür, sanat konularıyla ilgilidir. Uluslararası nitelik ve saygınlığa sahip *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası” konulu iki sayılı dosyası⁴⁹ eğitimin tarihi ve kültürel temelleriyle ilgili birçok önemli makaleyi yayımlamıştır. Bu listeye, *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitimcileri, Mesleki Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*⁵⁰ ve tarafımızdan hazırlanan *İstanbul’un Yüz Eğitimcisi* başlıklı biyografi derleme kitapları da dâhil edilebilir. Mehmet Sarioğlu’nun makale derlemesi olan *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*⁵¹ kitabı ve Erdal Ceyhan’ın *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*⁵² de bibliyografik çalışmalara örnek türlerdendir.

Her ne kadar araştırma türü eser olmasa da ders kitabı niteliğinde hazırlanan bazı yayınlar da Türk eğitim tarihine katkı sayılabilir. Eğitim sosyoloğu İsmail Doğan’ın *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri*⁵³ başlıklı kitabı ve İsmail Güven⁵⁴, Salih Özkan⁵⁵, Mustafa Önder⁵⁶ ve Güray Kırpık, Uğur Ünal ve arkadaşları⁵⁷ tarafından hazırlanan *Türk Eğitim Tarihi* başlıklı kitaplar daha çok ikincil kaynaklardan derlenen bilgilerle oluşturulmuş ders kitaplarıdır.

Türk eğitim tarihi ve tarihçiliği 2018 yılı itibarıyla hak ettiği vüsatın ve derinliğin çok gerisinde devam etmektedir. Buna karşın Türkiye’nin akademik dünyasında verdiği ders ve ürettiği çalışmalarla belli sayıda eğitim tarihçisinden bahsedilebilir. Bu alana öneli eserler kazandırmış bazı hocalarımızın ve genç meslektaşlarımızın eğitim tarihine ilgilerini azalttığı, araştırma ve yönlendirmelerini sosyal bilgiler, tarih eğitimi gibi alanlara kaydıracağı görülmektedir. Durum böyle olsa da eğitim tarihine ve tarihçiliğine özgün çalışmalar katmaya devam edenlere yönelik şöyle bir liste verilebilir: Cemil Öztürk, Tayyip Duman, Ülker Akkutay, Hasan Akgündüz, Selçuk Akşin Somel, Ayşe Aksu, Arzu Meryem Nurdoğan, Filiz Meşeci, Mustafa Şahin, Bahri Ata, Niyazi Altunya, Mustafa Şanal, Faruk Öztürk, Ali Gurbetoğlu, Selçuk Uygun, Hüseyin Şimşek, Rafet Aydın, Yasemin Tümer Erdem, Betül Batır, Hayrünisa Alp, Fatih Demirel, Seyfi Kenan, vd. Listeye bu makalenin yazarı da eklenebilir.

Bütün zenginlikleri ve fırsatlarına rağmen, eğitim tarihinin öncelikle eğitim bilimi araştırmacıları, sonra da diğer sosyal bilimciler tarafından hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek mümkündür. Buna karşın uluslararası arenada eğitim tarihinin önemi hem akademik⁵⁸ hem de popüler düzeyde gündemde tutulmaktadır. Eğitim tarihi araştırmalarındaki yetersizliğinin ve bu alana yönelik kısmî ilgisizliğin pek çok sebebi sıralanabilir. Bir sonraki bölümde bu konular üzerinde durulmuştur.

⁴⁹ *Osmanlı Araştırmaları*, I ve II, “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası”, C. 42 ve 43, İSAM Yayınları İstanbul, 2013.

⁵⁰ *Cumhuriyet Döneminde Mesleki ve Teknik Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*, C.1-2, (Koordinatör: Hıfzı Doğan), Ankara: Eğitim Araştırmaları Derneği, 2012.

⁵¹ Mehmet Sarioğlu, *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*, Umuttepe Yayınları, Sakarya, 2012.

⁵² Erdal Ceyhan, *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.

⁵³ İsmail Doğan, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayın, Ankara, 2010.

⁵⁴ İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara, 2010.

⁵⁵ Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara, 2008.

⁵⁶ Mustafa Önder, *Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010.

⁵⁷ Güray Kırpık, Uğur Ünal vd. *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara, 2012.

⁵⁸ *Paedagogica Historica* 1961’den, *History of Education* dergisi de 1971’den beri yılda altı sayı çıkararak yayımlanmaktadır. 1978’de kurulan *ISCHE* (Uluslararası Daimi Eğitim Tarihi Konferansı) her sene geniş katılımlı Dünya Eğitim Tarihi Kongresi düzenleyerek bu alana üst düzeyde katkı vermektedir. Benzer bir uygulamayı İspanya merkezli *Espacio, Tiempo y Educación* başlıklı eğitim tarihi dergisi başlatmış bulunmaktadır. İtalya ve Avustralya’da da benzer kurumlar bulunmakta ve çalışmalar yapılmaktadır.

2. Türkiye’de eğitim tarihi araştırmalarında temel sorunlar

Bütün araştırma alanlarının kendine özgü kavramsal dünyası, metodolojisi, çalışma zorlukları, avantajları, riskleri ve fırsatları vardır. Bilim dalları zamanın elverdiği ölçüde popülerlik düzeyleri farklılık gösterir. Bir araştırma alanının tabiatından -farklı dil becerileri gerektirmesi, soyutlama düzeyinin yüksek olması, araştırma materyallerini temin etme güçlükleri vb.- kaynaklanan zorluklar olduğu gibi, içtimaî, siyasi, ahlâkî ve ekonomik koşullar da ilave güçlükler, içinden çıkılamayacak sıkıntılar üretebilir. Bu tür engeller birçok bilim alanında ve bir araştırmanın her aşamasında görülebilir. Eğitim tarihi gibi hem yeni hem de disiplinler arası beceri gerektiren bir araştırma alanında yukarıda işaret edilen zorluklara ilave sorunlar görülebilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

2.1. Öğretim elemanı seçme ve yetiştirme

Türkiye’de eğitim tarihi araştırmalarının ve tarih yazımının temel sorunu, eğitim bilimi kavramsallaştırması ve bunun tarihî ve sosyolojik bağlamdan kopuk olmasıdır. Daha başlangıçtan itibaren eğitim tarihi araştırmalarında ele alınan konulara ve kavramsal dünyaya bakıldığında hem dil hem yöntem ve teknikler bakımından tıpkı sosyoloji ve felsefede olduğu gibi Türkiye’de çok da karşılığı olmayan soyutlamaların ve kavramların kullanılması ciddi bir mesele olarak gelişmiştir. Nitekim eğitim bilimi araştırmalarında kullanılan kavramlar büyük ölçüde Batılı pedagoğ ve psikologların kendi toplumsal gerçekliklerini izah etmek üzere ürettiklerinden ibarettir. Eğitim fakülteleri, özelde “eğitim bilimleri bölümleri alanlarına önemli bir birikim ve köklü bir gelenek sağlayamamış, gelişmiş ülkelerde üretilen bilgilerin aktarıcısı ve uygulayıcısı olmuş, üreticisi ol(a)mamıştır.”⁵⁹

Eğitim bilimine giriş, eğitim programları, eğitim yönetimi, eğitim sosyolojisi, eğitim psikolojisi, eğitim teknolojisi gibi alanların terminolojilerinde yerli ve tarihî kavramlara rastlamak güçtür. Aynı zamanda eğitim araştırması yapan bilim insanları da tamamıyla Türkiye dışından, çoğunluğu Batılı bilim insanlarına yapılan referanslarla eser üretmektedir. Dolayısıyla söz konusu ülkelerin bilim insanlarının kendi sosyal, kültürel ve tarihî bağlamları doğrultusunda ürettikleri araştırmalar, herhangi bir sınırlamaya, rezerve ve tetkike ihtiyaç duyulmadan Türkiye’de de kullanılmaktadır. Ders kitaplarına bakıldığında bu yabancılık açık şekilde kendini gösterir.

Söz konusu durum, eğitim fakültesi mezunu kişilerin lisansüstü çalışmalarına da doğrudan yansımaktadır. En azından dört yıl boyunca kendi ruh ve toplumsal gerçeklik dünyasında somut karşılığını bulamadığı kavramları ezberleyerek eğitim alan biri, istese de lisansüstü eğitiminde tarih, edebiyat, din, felsefe eksenli metinleri anlamakta güçlük çekmektedir. Daha da önemlisi bu tür alanlara ilgi duymamakta, araştırma yapmaya da ilgi göstermemektedir.

Eğitimin tarihi ve toplumsal temelleri üzerinde lisansüstü eğitim yapmak üzere gelen öğrenciler genelde eğitim fakültesi dışından gelmektedir.⁶⁰ Bunun yanında eğitim fakültesi mezunlarının kahir ekseriyeti ciddi bir tarihî ve sosyolojik bilgi birikimi edinmeden mezun olmaktadır. Bunların her ikisi de alana katkı verici çalışmaların yapılmasına engel teşkil edici bir

⁵⁹ Sedat Yüksel, “Eğitim Bilimlerinde Paradigmatik Dönüşüm: Yeni Arayış ve Yönelimler”, *Öğretmen Eğitimi ve Eğitimcileri Dergisi*, C.1, S.1, s.47; Türkiye sosyal bilim camiasının *Avrupamerkezci kavram dünyasına* hapsoldüğünden bahsedilebilir. Bu konuda bk.: Tahsin Görgün, “Sosyal Bilimlerde Kavram İstilah Geliřtiriminin Temeline ve Usulüne Dair Bazı Meseleler”, *Kavram Geliştirme, Sosyal Bilimlerde Yeni Kavramlar*, (Editör: Kübra Bilgin Tiryaki, Lütfi Sunar), İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2016, ss. 3-18.

⁶⁰ Yüksel, *age*, s.49; Son zamanlarda yabancı dil puanı ve ALES sınavı eşitsizliği yüzünden eğitim bilimleri bölümü lisansüstü öğrencileri büyük ölçüde İngilizce öğretmenliği mezunlarıyla dolup taşmaktadır.

sınırlamadır. Bu fakülteden mezun olanların tarih bilgi düzeyleri ancak ilköğretimin kaba tarih bilgilerini anlatacak kadar ya da daha düşük seviyededir. Keza burada sosyolojinin en temel kavramları ve öncü kişileri de çoğu kere öğretil(e)memektedir. Bir eğitim fakültesi mezununun, edebiyat tarihi, sosyoloji, din, felsefe vb. alanlarda bir lise mezunundan ileri düzeyde birikimi olmadığından, lisansüstü eğitimde bu alanlardan birini tercih etmeye cesareti olamamaktadır.

Bu duruma bir de bürokratik zorluklar ilave edilmektedir. Üniversitelerin farklı bölümlerine lisansüstü eğitim düzeyinde öğrenci kabul edilirken genelde sadece o bölümden mezun olanlar ya da ona en yakın bölümler tercih edilmektedir. Diğer bölümlerden gelenler farklı sebeplerle elenmektedir. Örneğin edebiyat fakültesi tarih bölümünden mezun olan bir öğrenci, eğitim fakültesinde eğitim yönetimi ve eğitim programları gibi bilim alanlarına başvuramamakta ya da başvurursa da şansı çok az olmaktadır. Bu sınırlama, büyük ölçüde eğitim fakültesi dışındaki bütün fakülteleri içerdiğinden, eğitim tarihi çalışmak isteyenlerin yine eğitim fakültesinden mezun olması şart koşulmuş olmaktadır. Yukarıda değinilen zaafan dolayı da eğitim tarihi ve sosyolojisi araştırmalarına talep gelmemektedir. Bu kısıtlama eğitim fakültesi mezunlarının eğitim tarihi araştırması yapamamasına sebep olmaktadır.⁶¹

Eğitim tarihi yazıcılığının Türkiye pratiğine bakıldığında, orijinal, değerli ve verimli çalışmalar genelde *tarih, edebiyat, siyaset bilimi ve ilahiyat* alanlarından mezun araştırmacılar tarafından yapılmaktadır. Türkiye'nin öncü eğitim tarihçilerinin lisans ve lisansüstü eğitim alanlarına bakıldığında (örneğin: Osman Nuri Ergin, Nevzad Ayas, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Selçuk Akşin Somel vb.) da bu durum açıkça görülür. Burada hem bir mensubiyet ve aidiyet hem de araştırmaların karşılık bulma, değerlendirilme, tanıtılma, okutulma ve geliştirilme meselesi ortaya çıkmaktadır. Bir ilahiyat ya da siyaset bilimcisi doktora tezinde eğitim tarihinin konusunu din ve politika ile ilişkilendirerek çalışabilmektedir. Doktora sonrası çalışmalarında ise büyük oranda kendi bilim alanının güncel, geleneksel meselelerine yönelmekte ve araştırmalarını eğitimle ilgili meseleleri ikinci plana atarak yapmaktadır.

Burada işaret edilmesi gereken iki mesele ortaya çıkmaktadır: Birincisi eğitim fakültesi ya da pedagoji alt yapısı olmayan bir araştırmacının, çalışmasında eğitimin tarihî, kültürel temellerine, temel kavramlarına ve tekniklerine yabancılikten dolayı basit zaaf ve yanlışlar yapılabilme ihtimalidir. İkinci olarak ise, çalışılan lisansüstü tezlerin eğitim fakültesi camiasında tanınması, değerlendirilmesi, kullanılması/atfı alması ihtimali düşüktür. Bu durum bir yönüyle kadük bir araştırmacının doğmasına neden olmaktadır.

2.2. Nicel ve deneysel araştırma yöntem ve tekniklerine boğulmuşluk

Eğitim biliminin farklı alanlarındaki araştırmalarda kullanılan yöntem ve tekniklerine bakıldığında kahir ekseriyetinin standart ölçme araçları kullanılarak yapıldığı görülür. Bu tekniğin güvenilirlik ve geçerliliği de giderek tartışılmalı hale gelmiştir. Yeterli teorik zemin olmadığından elde edilen bulgular yorumlanamamakta ve ham olarak kalmaktadır. Böylece ortaya çıkan ürünler, araştırmacının “saymaca oynadığı” intibasını uyandırmaktadır. Buna ilave olarak son zamanlarda birebir görüşme ve karşılaştırmalı kontrol grupları olan deneysel araştırmalar da artmaya başlamıştır. Bu tür araştırmalar yapılırken, yetkin bir dönem ve literatür bilgisine ve hepsinden

⁶¹ YÖK, Eğitim Fakültelerinin bilim alanlarına ilişkin 2017’de yaptığı düzenlemeyle Eğitim Bilimleri Bölümünün altına, “Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri” başlıklı bir bilim dalının açılmasını kabul etti. Teorik olarak yeterli öğretim elemanı olan fakülteler bu bilim dalını aktif hale getirerek burada lisansüstü eğitim çalışmasına başlayabilecektir. Ancak, Ankara ve Gazi Üniversiteleri hariç -bu üniversitelerde zaten daha önceden de Eğitimin Sosyal ve Tarihi Temelleri adlı bir bilim dalı vardı- hiçbir üniversitede söz konusu bilim dalı aktif hale getirilememiştir, yakın zamanda da getirilmesi zor görünmektedir. Zira bu alanlarda lisansüstü eğitim almış öğretim elemanı eğitim fakültelerinde çok yetersizdir.

önemlisi de teoriye sahip olmak gerekir. Eğitim bilimi araştırmalarında bu iki gereğin farkında olan genç araştırmacı hayli sınırlıdır. Dolayısıyla yapılan araştırmaların literatür temeli olmadığı gibi, herhangi bir teorik zemini de olmamaktadır. Bu durum açıklanması güç pek çok soruna yol açmaktadır.

Bugüne kadar yapılan eğitim tarihi araştırmalarına bakıldığında, temel araştırma metodunun kaynak tarama, doküman analizi ve belge değerlendirme olduğu görülür. Eğitim tarihi araştırması tabii olarak literatür taraması ve arşiv kaynakları ağırlıklı olmak durumundadır. Nitekim Mahmud Cevat'tan, Osman Nuri Ergin'e, Nevzad Ayas'tan Faik Reşit Unat'a varıncaya kadar Cumhuriyet dönemi önde gelen eğitim tarihçilerinin çoğu arşiv ağırlıklı literatür tarama ve değerlendirme yolunu tercih etmişlerdir. Elbette bu eğitim tarihi araştırmaları için değerlidir ve alanın temel birikim ve bilgilerini ortaya koymasından verimli olmuştur. Bugün sayıları hızla artan farklı türden incelemeler dikkate alınmadan eğitim tarihi yazmak hayli eksik kalabilir.

1990'lardan sonra eğitim fakültesi dışındaki alanlarda eğitim tarihi araştırmalarının arttığı gözlenmektedir. Bu araştırmaların çoğunun merkezî arşivler ya da sadece kitap, dergi ve gazete taramasına dayandığı görülmektedir. Arşiv vesikalarının dışında da önemli veriler sunabilecek kaynaklar söz konusudur. Örneğin ilanlar, arkeolojik kazı sonuçları, mektuplar, anılar ve hatıralar, şiir, hikâye ve roman gibi edebî metinler, ödül-ceza belgeleri, müzeler ve ders araç-gereçleri, okul mimarisi, röportaj, sinema ve reklam filmleri, sesli ve görüntülü kaynaklar, kartpostallar öncelikle sayılabilecek materyallerdir. Son zamanlarda artan dîvan neşirleri de Osmanlı eğitim ve değerler dünyasına ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

Her ne kadar eğitim tarihinin yeni bir metodu olarak bilinse de, değerli ve zamanında yapıldığı takdirde bir daha ele geçirilemez bilgilerin elde edilebileceği "*sözlü tarihin*"⁶² de Türkiye'de nadir kullanılan yöntem olduğu söylenebilir. Bu yöntem ve tekniklerden elde edilecek veriler sayesinde resmî kaynaklarda ulaşılamayacak detaylara inmek mümkün olduğu gibi teori ve bürokrasinin nasıl pratiğe dönüştüğü de görülebilir.

Türkiye'nin akademik hayatında "kütüphane ve ikincil kaynaklara ulaşım muazzam bir şekilde kolaylaşmasına rağmen başta alet ilimlerindeki (dil, gramer, istatistik, diploması, araştırma yöntem ve teknikleri vb.) eksiklik ve *yönteme* yeterince önem verilmemesi yüzünden niteliksel gelişme" gözlemlenememektedir.⁶³ Bu sebeple eğitim tarihi araştırmalarında hem alet ilimlerine hem de yönteme daha ziyade önem verilmesi gereği görülmektedir.

2.3. Kurum, monografi ve biyografi yazımında kaynaklara erişim

Diğer beşerî alanlarda olduğu gibi, eğitim tarihi alanının önemli meselelerinden biri de birincil kaynaklara ulaşmaktır. Türkiye'de kurumların arşiv meselesini ciddiye almamak gibi son derece ciddi bir zaafı vardır. Eğitim tarihinin kurumsal mekânları büyük ölçüde okullardır. Osmanlı döneminde ise, medreseler, tekkeler ve zaviyeler, kütüphaneler, kahvehaneler, âlim ve ariflerin evleri gibi mekânlar temel eğitim ortamları olmuştur. Okulların farklı nedenlerle düzenli arşivlerinin olmaması, olanlarının da kullanıma kapalı oluşu sağlıklı eğitim ve okul tarihi yazımını

⁶² Bu konunun metodolojisine ilişkin öncü bir çalışma olarak bk.: Paul Thompson, *Geçmişin Sesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999; Oktay Gökdemir, "Tarih yazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2011, s.199-223; Bu metot ile alana orijinal katkı veren bir çalışma için bk.: Selçuk Uygun, *Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Bir Sözlü Tarih Araştırması*, Basılmamış Dr. Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2003.

⁶³ A. Teyfur Erdoğan, "Tarih Araştırmalarında Yeni Eğimler", *Sosyal Bilimlerde Yeni Eğimler*, (Editör: Lütfi Sunar), Ankara: Nobel Yayınları, 2015, s. 93.

güçleştirmektedir. Bunun yanında bir de idarecilerin keyfî tasarrufları çalışmayı daha da zorlaştırmaktadır.

Türk okullarına göre azınlık ve yabancı okulların daha düzenli ve sistematik arşivlerinin olduğu bilinmektedir. Ancak bu kaynakların kullanımı özel izinler istediği gibi, ilgili okul cemaatinin ya da idarecisinin kuvvetli güvenine mazhar olmayı gerektirdiğinden, sıradan bir araştırmacının kaynaklara ulaşması mümkün görünmemektedir. İlgili okullar üzerine ancak kişisel ya da güçlü kurumsal ilişkileri olanların çalışabilme fırsatı olabilmektedir.

Biyografi yazımında da benzer sorunlar söz konusudur. Biyografisi yazılacak şahsın ailesine ulaşmak ve onların güvenini kazanmak araştırmacının performans ve formasyonunun dışında ilişki biçimleri ve mensubiyetler gerektirebilmektedir. Bu da bazen ilgi duyulan konunun deşilmesini imkânsız kılmaktadır.

2.4. Araştırmacıların zaman ve mekânda dikey ve yatay hareketi

Tarih belgeler arasına sıkışmış kayıtlardan mı ibarettir? Hisler, kokular, acılar, korkular, beklentiler, endişeler, sıkıntılar, mufluluklar, ümitler, hayal kırıklıkları, ne kadar tarihin arşivleri içine girebilir? Tarih sadece insanlardan, olaylardan ve arşivlerden ibaret bir olgu değildir. Büyük bir resim olan tarih bunların toplamından daha fazladır. Tarihçi yaptığı ameliyle, ortaya koyduğunu ispat etme faaliyeti içinde değildir, her ayrıntıyı bilmeye ve göstermeye ihtiyacı yoktur. Tarihçinin işi profesyonel okuyucuları, tarihçileri ve meraklı eleştirel ve ya sığ okuyucuları ikna etmektir.⁶⁴ Bunun başarılması tarihçinin zamanda ve mekânda dikey ve yatay hareket edebilme kabiliyetine erişmesiyle mümkündür.

Eğitim tarihi araştırmacısının önündeki derin engellerden biri, yukarıda sözü edilen paradigmaya sahip ol(a)mamaktır. Bu durum tamamıyla araştırmacının sosyal ve felsefî ufkuyla orantılı bir durumdur. Burada yatay hareketten kasıt, araştırma konusuyla benzer konuların nasıl bir benzerlik gösterdiğinin belirlenmesidir. Diğer bir ifade ile olaylar arasındaki benzerliğin yakalanabilmesidir. Dikey hareket ise, araştırma konusunun geçmiş ve gelecek arasında kazandığı görünüm ve dinamik devamlılıktır. Buna *zamansallık* ya da *zamanın ruhuna aşına* olmak da denilebilir.

Eğitim tarihi, sadece okul, öğretmen, öğrenci ve müfredattan ibaret değildir. Nasıl ki, tarih sadece belgelerden ibaret değilse, eğitimin bileşenleri de sayısız derecede fazladır. Bir ülkenin eğitim tarihi, aynı çağdaki siyasî içtimaî, ekonomik ve kültürel faktörlerle girdiği etkileşimin toplamıdır. Eğitimin gelişim ve değişim dinamikleri, yeni kurumların ortaya çıkması, farklı eğitim teorilerinin icadı ancak söz konusu bağlamlar dikkate alındığında anlaşılabilir. Bunlardan hiç biri genel eğitim bağlamının dışında ele alınamaz. Bu bağlamda modern eğitimin varlık nedeni, ortaya çıkışı, amaçları, kurumsallaşması gibi hususlar, modern devlet, modern ekonomi (endüstri ve kapitalizm), sanayileşme, şehirleşme gibi olgularla irtibatı kurulmadan izah edilemez. Temel nitelikleri zorunlu, ücretsiz, kontrollü, laik ve merkezi olan modern eğitimin ortaya çıkmasıyla, ulus-devlet, zorunlu askerlik, endüstrileşme ve şehirleşme arasında doğrudan bir bağ vardır.⁶⁵

Araştırmacı derinliğin kesitlerinde ve yatayın vüsatında ne kadar berrak bir tablo yapabilirse o kadar başarılı sayılacaktır. Yatay zemin ve dikey bakış kesişimin zorunlu nedeni, eğitimin toplum ve devlet hayatındaki rolünden kaynaklanır. Devlet hayatında eğitim, iç ve dış güvenlik, ekonomi ve hukuk mekanizmalarından sonra gelir. Bu yönüyle devlet için eğitim merkezi bir

⁶⁴ Erdoğan, 2016, s. 70.

⁶⁵ Bu durumu en iyi açıklayan eserlerden biri 1651'de modern devletlerin ortaya çıkış felsefesini anlatan Thomas Hobbes'un *Leviathan*'ında bulmak mümkündür.

konum/zorunluluk olmaktan ziyade, periferik/çevresel gerekliliktir. Devlet için eğitim hiçbir zaman ordu, yargı ve ekonomiden önce gel(e)mez. Bu bakımdan eğitim politikaları ve bu alandaki değişimler siyasete merbuttur. Eğitim bir siyasetin ürünüdür. Bir dönemin siyasî ideolojisi anlaşılmadan eğitimin anlaşılacağı gibi, ekonomiyi göz ardı eden bir eğitim de rasyonel olamayacaktır. Bu durum olağanüstü dönemlerde heyecan, adanmışlık ve asabiyet gibi nedenlerle bir miktar değişim gösterebilir ancak normal zamanlarda eğitim daima siyaset ve ekonominin gölgesinde şekillenir.

Derinlikli bilim tarihi okumak hemen her disiplinin tabii bir ihtiyacıdır. Her bilim alanı kendi tarihsel geçmişini, önde gelen eserlerini, kişilerini (kahramanlarını, duayenlerini) ve kurumlarını yeni nesillere tanıtmalıdır. Bilimde süreklilik ve gelenek ancak böyle sağlanır. Bilim tarihinin ülkemizde önde gelen temsilcileri Fuat Sezgin, Ekmeleddin İhsanoğlu ve İhsan Fazlıoğlu'nun çalışmaları sadece beşerî değil, fen bilimlerinin de alt yapısı olacak derin kültürel arka plan sunmaktadır. Bu bakımdan bilim tarihi eğitim tarihi yazıcılığında bir ön okuma ve araştırma alanı olarak düşünülebilir.

Eğitim tarihi araştırmacısının öncelikli bilgi birikiminden biri *din*, *siyaset* ve *ekonomi* olmalıdır. Zira “ma‘ârifin gidişatını anlayabilmek için içtimaî ve iktisadî müesseselerin de tarihini bilmek lazımdır.”⁶⁶ XIX. yüzyıl öncesi eğitim demek büyük ölçüde dinin/teolojinin öğrenilmesi demek olduğundan, bu konu hakkında kavranmadığında sağlıklı eğitim tarihi yazılamaz. Örneğin bir medrese tarihçisinin incelediği dönemdeki vakıf siyaseti ve gelirleri, sosyal devlet politikaları ve devlette istihdam siyasetini bilmeden medreseyi açıklaması imkânsızdır. İyi kavranılması gereken üçüncü alan *sosyoloji*dir. Bir dönemin devlet toplum arası etkileşim ve beklenti biçimi, toplumsal yapısı, ihtiyaçları, günlük hayat ilişkileri tam olarak bilinmeden, o toplumun eğitimi ve kurumları da hakkında anlaşılabilir. Eğitim büyük ölçüde toplumların gereksinimlerini karşılar, şu halde toplumsal gereksinimler ve bunun arka planlarını bilmek gerekir. Eğitim tarihinin diğer alanlara ihtiyacı sadece din, siyaset ve sosyolojiyle sınırlı değildir. *Edebiyat*, *felsefe*, *mitoloji*, *fen ve matematik* bilimleri gibi alanlar da sıklıkla eğitimi etkileyen unsurlardır. Modern öncesi dönemde eğitim tamamıyla dinî alanın inhisarında olduğu için dönemin din, tasavvuf, tekke, zaviye ve diğer mistik inanışları ve bunların toplumsal kabul ve etki düzeyleri bilinmeden eğitim araştırmaları zayıf kalmaya mahkûmdur.

2.5. Eğitim tarihi yazıcılığında metodolojik ve teknik sorunlar

Türkiye’de genelde tarih biliminin, özelde ise eğitim tarihinin ciddi metodolojik sorunlara ve özellikle de dönemlendirme meselesine sahip olduğu söylenebilir. Metot, “bir ilmin iştiğal mevzuu olan maddelerden çıkarılması istenilen neticeleri ve bilgileri elde etmenin vasıtaları ve yolları demektir.”⁶⁷ Fuad Köprülü’nün felsefî tanımına göre ise, “zihnin hakikate ermek için takibe mecbur olduğu yoldur.”⁶⁸ Türk eğitim tarihinin önde gelen kurucu eserlerine bakıldığında, en eski Türk kavimlerinden bugüne uzanan lineer ilerlemeci tarih bakış açısıyla tarih yazımının yapıldığı görülür. Ancak, tarihin en eski çağlarından bugüne doğrusal bir çizgi halinde ilerlemesi bir ön kabuldür ve bu kabulü destekleyici bulgular zayıftır.

Türk eğitim tarihinin tabiatı gereği araştırma nesnesi büyük ölçüde yazılı materyallerden, arşiv kaynaklarından ve diğer arkeolojik ürünlerden meydana gelir. Bu araştırma nesnelерinin kullanım tarzı ve metot tercihi, ortaya çıkacak tarih yazımını da belirler. Bir anlamda paradigma, neticeyi etkilemektedir. Klasik tarih yazımının kabulü olan tarihteki önemli olayların ve

⁶⁶ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.XI.

⁶⁷ A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s.28.

⁶⁸ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s.3.

kişilerin/kahramanların anlatıldığı yaklaşım yavaş yavaş geride kalmaktadır. Bunun yerine toplumsal yapılar, kurumlar ve olguların anlatıldığı, hızlı değişenlerden ziyade yavaş ama köklü değişenlerin daha önemli olduğu tarih yazım paradigması genel kabul görmektedir. Hatta Annales Okulu'ndan daha da ileri gidilerek "kavram tarihi" adı verilen eş zamanlarda senkronize dil ve anlam dünyasındaki değişimin tarihi daha iyi anlatacağına yönelik görüşler vardır. Eğitim tarihi yazımında bu tür metodolojik gelişmelerden çok da haberdar olduğunu söylemek güçtür.⁶⁹

Eğitim tarihi araştırmalarında farklı metotları kullanamama nedenlerinin başında bilimsel araştırma yöntem ve teknikleri derslerinin büyük ölçüde nicel araştırmalara ve istatistik kullanımına endekslenmiş olmasıdır. Bunun nedeni eğitim biliminin deneysel psikolojinin tahakkümünden kurtulamamış olmasıdır.⁷⁰ Sosyal bilimlerin özellikle tarih ve edebiyat alanlarında kullanılabilecek bilgisayar programlarının bilimsel araştırma yöntemleri ders hocaları tarafından veril(e)memesi de önemli bir etkidir. Bu tür derslerde genellikle anket ve görüşme verilerinin analizine yönelik programlar öğretilmektedir. Aynı programların tarih, sosyoloji, edebiyat, dil vb. alanlarda nasıl kullanılacağı kişisel merakların ilerisinde değildir.

2.6. Annales Okulu'nun kısmî etkileri

Klasik "tarih" anlatısı büyük ölçüde belli bir takvim aralığında, geniş insan kitleleri üzerinde etkide bulunmuş insan/kahraman ve hızlı değişen olayların anlatımıdır. Bugüne kadar hâkim tarihsel birikim galiplerin, muzaffer olanların, zenginlerin, meşhurların ya da nadiren sıra dışı vasıflara sahip kişilerin hikâyelerinden teşekkül etmiştir. Bu anlatı tarzı özellikle 1930'lardan sonra Batı Avrupa'da eleştirilmeye başlanmış, Lucien Febvre ve Marc Bloch tarafından kurulan Annales Okulu⁷¹ çevresinin öncülük ettiği, Fernand Braudel⁷² ve Peter Burke⁷³ ile devam ettirilen ekol ile alternatif bir paradigma kazanmıştır. Buna göre tarih sadece hızla değişen olayların ve kahramanların anlatısından daha yavaş değişen olguların tarihine ve bu arada olguları belirleyen sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklere kaymıştır. Tarih süreç içinde değişim gösteren bütün olguları içine alan total bir serüvendir. Sıradan insanların, günlük/efemera kaynakların büyük değişimi anlatma ve açıklama performansı ölçüsünde anlatımı yeni tarihçiliğin insanlık hikâyesine dönüşecektir. Üstelik farklı tarz küçük hayat hikâyelerinin bileşiminden dönemin toplum hayatı ve zihniyeti üzerine daha gerçekçi bir hikâye tanzim etmek de olasıdır. Zira bu küçük ve kendiliğinden hayatların gerçeklik değeri resmî, kurgusal, planlı ve manipüle etmeye hayli yatkın tarih yazımından daha güvenlidir.

Annales Okuluna göre uzun bir zaman diliminde göze çarpan ve hızla değişen olay ve meşhur kişilerin yaptıkları "olay tarihçiliği" yerine, sosyal, kültürel, ekonomik etkenler gibi açık bir şekilde görülemeyen unsurları dikkate alarak "olgu tarihçiliği" yapmak insan ve toplumun geçmişi

⁶⁹ Kurtuluş Kayalı, genel Türk tarihi historiografisinde de Annales Okulu mantalitesinin 2000'li yıllarda bilinmediğini ifade etmektedir. Bk.: "Annales Hareketi'nin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki", Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, s. 20.

⁷⁰ Bekir S. Gür, "Eğitime Psikolojinin Tahakkümü", *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi, Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*, Ankara, 2009, s. 517, 522.

⁷¹ Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2002; Annales Okulu'nun tarih yazımına etkisi için ayrıca bk.: Erdem Sönmez, *Annales Okulu ve Türkiye'de Tarih yazımı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarih yazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980'e*, Tan Kitabevi, Ankara, 2008.

⁷² Annales Okulu'nun kült eseri olarak Braudel'in *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* ile *Maddî Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm* eserleri öncü rol oynamaktadır.

⁷³ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (Çeviren: Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

anlamada daha doğru bir yöntemdir. Annales Okulu, tarihin kesin bölümlere ayıramayacağı ilkesini getirmiştir. Buna göre tarihçinin görevi siyasi veya askerî olayları öne çıkararak lider ve kahraman kişileri ve rollerini abartmak olmamalıdır. Zira bunlar geçici ve önemsiz gelişmelerdir. Şu halde tarihçinin görevi, sosyal ve tarihî değişim sürecinin bütünlüğünü (total/toplam tarih) yakalayabilmektir. Braudel'e göre her şey tarihin ilgi alanına girer. Eski anlayışta olduğu gibi insanın yalnızca bazı hareketleri tarihî kabul edilmekten çıkmaktadır. Buna göre, değişmeye etki etmesi ve onu açıklaması şartıyla en basit sayılan insanî olay ve olgular da artık tarihin konusudur.⁷⁴

Gelişen ve hayli yaygın bir taraftar kitlesine kavuşan yeni tarih anlayışının tezahürlerini eğitim tarihi araştırmalarında görmek mümkün değildir. Mevcut çalışmalara bakıldığında hâlâ devletin bütünsel eğitim politikalarından, kurum tarihlerinden ya da eğitim politikasıyla felsefesini etkilemiş meşhur kişilerin eser ve görüşlerinden hareketle araştırmaların yapıldığı görülmektedir. Üstelik bu tür araştırmalar hayli merkezî ve resmî paradigma eksenslidir.

2.7. Belge tarihçiliği

Eğitim tarihi araştırmalarının sınırlılıklarından biri bazı araştırmacıların sadece arşiv belgelerine yoğunlaşmasıdır. Binlerce belgenin bir araya getirilmesiyle yapılmış birçok araştırma vardır. Osmanlı medrese ve ilmiye hayatı, vakıflar, Tanzimat dönemi okul ve ders konularıyla ilgili araştırmalarda arşivden derlenen binlerce belgenin arka arkaya dizildiği görülmektedir. Her ne kadar belge, tarih ilminin en güvenilir ve vazgeçilmez kaynağı ise de, sadece belgeden oluşan bir araştırmanın en azından güvenilirliği bile tam sayılamaz.⁷⁵ Zira resmî makamlar aynı zamanda sürekli yanlış belgeler düzenleyen yerler konumundadır. Bazı araştırmalarda ise belgelerin okunup, yorumlanmasından ziyade sadece çevrim yazısı ile yetinilebilmektedir. Elbette bu tür mesailer değerlidir ancak varsayılan problemin anlaşılmasına katkı düzeyleri son derece düşüktür. Bu bakımdan, arşiv kaynakları ve belgelerin kullanımı yanında dönemin diğer yayınlarına ve materyallerine mutlaka müracaat edilmeli ve onlarla birlikte bir kompozisyon kurmaya gayret edilmelidir.

Eğitim tarihinin özellikle kurucu kült metinleri büyük ölçüde belge birikiminden ibarettir. Mahmud Cevat, Osman Nuri Ergin, Aziz Berker, Hasan Âli Yücel, Nevzad Ayas ve Faik Reşit Unat'ın eserlerinin temel özelliği salt arşiv kaynaklarına, yönetmeliklere, okul programlarına dayanıyor olması ve bu kaynaklardan pek çoğunun çevrim yazısının metin içinde ya da eklerde verilmesidir. Son zamanlarda belge transkripsiyonu da vermeden sadece belgeye referans verilerek kuru bir metin dizgisi halinde tedvin edilmiş çalışmalar da görülmektedir ki, alana katkıları sınırlıdır.

2.8. Teorik zeminden yoksunluk

Teori, yüksekte bakmak, kuşbakışı olarak zemini taramak anlamına gelir. Eğitim tarihi araştırmalarında kaynak meselesinden daha önemli sorunlarından biri teorik zemine basamamaktır. Araştırmanın teorisi genelde literatür tarama kısmında, araştırmanın amaç, önem ve iddiaları kısmında verilir. Bu kısımda araştırma konusuyla ilgili bütün birikim özlü bir şekilde tartışılmalıdır. Asıl mesele ise problem alanıyla ilgili makro teorilerin neler olduğuna değinilmesidir. Bu da geniş okumalarla mümkündür. Alanın bütünü hakkında fikir sahibi olmadan, mikro konuda araştırma yapmak daima fotoğrafı tamamlayamamak ve ifade edilenlerin gerçeklikle ilgisini kuramamak

⁷⁴ Mehmet Ali Kılıçbay, "Fernand Braudel", *DİA*, C.6, İstanbul 2001, s.333-334'ten özet.

⁷⁵ Bu konuda tarihçiler arasında tartışma olmakla birlikte, İgger'in eseri farklı bir bakış açısı verebilir, Bk.: Georg İggers, "20. Yüzyılda Tarihyazımı", *Tarihi Kötüye Kullanma İçinde*, (Çeviren: Nurettin el Hüseyini), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, İstanbul, 2003.

noktasına gelmektedir. Elbette bir araştırma “kurama aşırı yüklenmemelidir. Kuramsal çerçevelerin belli şartlar ve oranlarda kullanılması icap eder.”⁷⁶

Hâkim kabule göre, bazı meselelere makro yaklaşım nazariyeleri vardır ve yeni araştırmalar bu teoriler doğrultusunda kompozisyon kurar. Ya da yeni bir teori geliştirilir ki bu akademik araştırmaya sonradan başlayanlar için söz konusu olamaz. Dolayısıyla eğitim tarihi alanında araştırmaya başlayacak birinin, öncelikle bu alanda hangi temel teorilerin geçerli, güvenilir ve genel kabul gördüğünü bilmesi ve araştırmasını onun üzerine bina etmesi gerekir. Oysa teorik, felsefi arka plan şöyle dursun, pek çok araştırmada detaylı ve yetkin literatür taramasından bile bahsedilememektedir. Bunun nedeni de araştırmaya başlamadan yeterli okumanın yapılmamasıdır. Bu bakımdan en azından doktora tezine başlanmadan, alanın öncüsü, kuram geliştirici, paradigma kurucu eserleri mutlaka okunmalı ve mümkün olduğu kadar eleştirel bakış açıları geliştirilmeye çalışılmalıdır.

2.9. Eğitim tarihinin kavramsal dünyasında paradigma sorunları

Sosyal bilimlerde disiplinler arası irtibatın zayıflığı, sağlıklı bilimler tarihi formasyonunun yokluğu, yapılacak araştırmaları paradigmatik olarak sorunlu kılabilmektedir.⁷⁷ Bilimsel araştırmalar sınırları geçişken birikimden sonra tarif edilen meselenin hipotez haline getirilmesiyle başlar. Burada araştırmacı mevcut sınırlı verilerden hareketle bazı iddialarda ya da tahminlerde bulunur. Daha sonra, yeni okumalar, kaynaklar, belgelerle söz konusu iddiasının doğruluğunu ispata çalışır. Bu iddia doğru çıkmayabilir. Hatta beklenilenin tam tersi durumlar da çıkabilir. Bu hal, fen bilimlerinde olduğu gibi sosyal bilimlerde ve tarihte de mümkündür. Burada araştırmacı çıkan sonuca göre paradigmasını değiştirmek durumunda mıdır? Yoksa başlangıçtaki bakış açısında devam edip, yeni sonucu itirafla mı yetinmelidir? Bu sorunun içtenlikle ve makul bir şekilde cevaplanması gerekir. Söz konusu durum bütün yönleriyle eğitim tarihi historiografisi için de bir mesele olarak durmaktadır.

2.10. Pozitivist bilim paradigması ve bilimde uzmanlık

Eğitim tarihi araştırmalarının en önemli paradigmatik meselesi, çalışmaya başlayanların diğer bilim dallarıyla irtibatının zayıf olması ya da bilgi transferi konusunda zorluklar yaşamasıdır. Tamamıyla Batılı kavram ve sun’i olgulardan hareketle ele alınan eğitim bilimi araştırmalarında zamanın temel bilim paradigmasının farkına varılmaksızın hareket edilmektedir. Bu temel paradigma; XIX. yüzyılda muktedir olmuş, bilim ve bilimci yaklaşımdır. Buna göre insanların yüzyıllardır kendini ve tabiatı anlamlandırmak için kullandıkları dinlerin sonu gelmiştir. Geleceğin dünyasında dinlere yer yoktur, onun yerini bilim almıştır ve bilim yeni çağın bütün problemlerini çözecek, her türlü meseleyi giderebilecek, “bir tür yeni din”dir. Bu paradigmaya göre doğru, geçerli bilgi türü tektir, o da aklın rehberliğinde, deney ve tecrübe ile edinilmiş bilgidir. Bu bilgi mutlaktır; ancak süreç içinde yeni veri geldiğinde doğruluğundan kuşku duyulabilir. Bunun dışında, duygu, his, din, sezgi vb. alanlardan elde edilen bilgiler geçersizdir, en hafif ifadeyle bu tür bilgiler bilimin dikkate almayacağı verilerdir. Yine pozitivist bilimci paradigmasına göre bilim alanlarında asıl olan uzmanlıktır. Bilim adamı sadece kendi alanından sorumludur ve o alanda derinlemesine bilgi sahibi olmalıdır. Bir XIX. yüzyıl inancı olan bilimcilik ve bilimde uzmanlık paradigmasının Türkiye’de diğer sosyal bilim alanlarında olduğu gibi, eğitim ve eğitim tarihi alanında fazlasıyla hâkim olduğu

⁷⁶ Erdoğan, *age*, 2015, s.93.

⁷⁷ Tarih yazımında disiplinler arası formasyon gereği ve geçişkenliği üzerine bk.: İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2011, s.60; Gülin Karabağ, “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, (Editör: Ahmet Şimşek), 2011, s.223-259.

söylenbilir. Oysa bu paradigma 1960'lerden sonra özellikle Thomas Kuhn'un⁷⁸ eserinin de etkisiyle büyük ölçüde terkedilmiştir.

2.11.Ötekiler ve kırılmalar

Eğitim tarihi araştırmalarının paradigmatic sorunlarından biri de, çok farklı dinî ve etnik unsurlardan oluşan toplumsal yapının yeknesak homojen birliktelik olarak kabul edilmesidir. Tarihin en eski dönemlerinden beri, varlığı kabul edilen homojen birlikteliğin, tarihsel olarak da hiçbir kırılmaya uğramadan bugünlere gelmiş olduğunun varsayılması birçok meselenin izahını anlamsız kılmaktadır. Bu durum özellikle millî tarih, azınlık ve yabancıların eğitim tarihlerinin Türk eğitim tarihiyle eklenmesinde meselesinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de azınlık ve yabancı okulları ve eğitim sistemleriyle ilgili sistematik bir çalışma mekânından bahsetmek mümkün olmadığı gibi, mevcut çalışmaların da meseleye bakış açıları hayli sorunlu görünmektedir. Osmanlı Devleti'ni salt Müslüman bir imparatorluk olarak kabul etmekten kaynaklanan zihniyetten dolayı, azınlık ve yabancı eğitimi araştırmalarının kahir ekseriyeti onları, -en azından XIX. asır öncesini- bir tür düşman, bölücü, misyoner, zarar verme amacına matuf, hıyanet ve terör faaliyetlerinin temsilcileri ya da lojistik destekçisi olarak değerlendirilebilmektedir. Her ne kadar araştırmacı, evvelemlerde objektif olacağına dair taahhütte bulursa da farkına bile varmadan içinde bulunduğu paradigma/kavramsal dünya araştırmayı söz konusu sorunlu alana sürüklemektedir.

Bu durum memleket dâhilindeki azınlık ve yabancı eğitim sistemleriyle doğrudan ilgili olduğu gibi, yakın coğrafyanın izahı için de söz konusudur. Gerçi, Türkiye'de yakın coğrafyanın (Ortadoğu başta olmak üzere, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya ve Kuzey Afrika en başta sayılabilir) eğitim ve kültür sistemleri, gelişmeleri vb. konularda yeterli araştırma yapılmadığından bu sorun pek de su yüzüne çıkmamaktadır.

2.12. Ulus-devlet, uniter yapı ve milliyetçilik

Modern tarih araştırmaları her şeyden önce ulus-devletlerin meşruiyet ve devamını temin için var edilmiş bilgi tasarımıdır. Modern devletler yönetim erkini ve yeni düzenlerini meşrulaştırabilmek için kendini bütün kurumlarıyla birlikte tarihin belli bir döneminden kesin olarak koparmış ya da koptuğunu varsaymış, yeniden tasarlamış ve tanımlamıştır. Sonrasında devlet-insan ilişkisi tebaa veya reayadan vatandaşa dönüşmüştür. Ayrıca insanların bir arada var olmalarını sağlayan değer dünyası dinin/kilisenin tekelinden alınarak seküler bir değer dünyası inşa etmeyi zorunlu görmüştür.

Bu dönüşümlerin ve tanımlamaların hayata geçebilmesi için merkezî, ücretsiz, karma, seküler, zorunlu eğitim sistemi icat edilmiştir. Bu sistem sayesinde devlet hükmettiği sınırları belirli toprak alanını "vatan" olarak kavramsallaştırarak, onu bir tür manevî bağlılık nesnesi olarak kutsallaştırmıştır. Modern devletin değişken sınıfsal/ekonomik güçleri yönetsel meşruiyetlerini sağlamak için eğitimin içinde, tarih dersini ortak değerler dünyasını yaratmak ve aktarmak açısından kullanmıştır. "Tarih dersleri milli toplulukların yaratılması adına zihinsel bir silah işlevi görmüştür."⁷⁹ Tarih bilimi büyük ölçüde, dinî topluluk halinde yaşayan insan topluluklarını millî toplumlar haline dönüştürmenin aracı olarak tasarlanmış ve önemsenmiştir. Ortak tarihî ve kültürel geçmişin geleceği de çıkarlar üzerinden tanımlayacağı varsayılarak tarihin içeriği bu amaca matuf biçimde şekillenmiştir. Bu sebeple tarih etnik ve kültürel yapı bakımından benzer toplulukların tarih içindeki beraberliğini ispatlamak ve geleceği şekillendirmek üzere modern eğitimin önemli bir dersi haline gelmiştir. Bu sayede eğitim yöneticilere itaat, devlete itaat ve makbul vatandaş yetiştirmenin de yollarından biri haline gelmiştir.

⁷⁸ Thomas S. Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çeviren: Nilüfer Kuyuş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.

⁷⁹ John S. Brubacher, *A History of the Problems of Education*, 2. Ed. Michigan, 1962, s.53-75.

Devlet ve toplumların hayatındaki makro dönüşümler XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla devletin bütünüyle kontrol altına aldığı okullarda okutulan tarih dersleri büyük ölçüde fiktif, planlı, yer yer kurmaca nitelikler taşır. Bu bakımdan son yüz elli yılın eğitim tarihi araştırılırken ders kitaplarının, resmî belgelerin ortak millî kökenlere sahip milletlerin birlik ve geleceğini temin etmeye matuf zihniyet, paradigma ve ideoloji zemininde üretildiği unutulmamalıdır. Özellikle dar kapsamlı araştırmalarda bu dönüşüm göz ardı edilmekte, devletin dil, milliyet, tarih, müze, harita, nüfus vb. konulardaki hassasiyeti tam çözümlenmemektedir.

2.13. Teleolojik tarih yaklaşımı

Osmanlı Devleti XVII. yüzyıldan itibaren Batı dünyasında meydana gelen köklü değişim ve dönüşümlerden farkına olup olmadan, isteyerek ya da istemeyerek etkilenmiş ve bazen hızlı ve aceleci bir gözü karalıkla bazen yavaş ve mütereddit, korkak ve utangaç bir üslupla düşmanlarını taklit etmiştir. Bu durum yer yer ölçüsüz özentiye, bütün Batılı değer ve kurumlar dünyasını toptan almaya kadar uzanmıştır. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e bu dönüşümün yönü, hızı ve mahiyeti tartışmaları ayyuka çıkmıştır. Cumhuriyet ile birlikte ise artık laik ve millî vasfı en belirgin yönü olmak üzere, Batılı olan her şeyi almaya razı bir irade tezahür etmiştir.

Araştırmacıların kurgusal dünyası ve tarihin son evreleri izah edilirken, daha önceki hemen her türlü gelişmenin sanki sonrasında meydana geleni ortaya çıkarmaya mecburmuş şeklindeki izahları tarihi olaylarda *teleolojik* yanlışığa düşmek anlamına gelir. Buna göre araştırmacı önceden zihninde bazı doğrular üretmekte, sonra da belge ve bilgilerle bunu doğrulamaya koyulmaktadır. İdeolojik ve siyasî saplantı, tarihi araçsallaştırdığı gibi onu kendi düşüncelerine meşruiyet zemini olarak kullanır. Bir anlamda tarihçi belge ve bulgularının gırtlığını sıkarak onları ön kabullerini tasdik ettirmeye zorlar. Bu durum eğitim tarihi araştırmalarında da kendini göstermektedir. Örneğin ma'ârifin büyük tarihçisi Osman Nuri Ergin'in meşhur muhalled eserinde, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi gelişmelerinin mutlak manada Cumhuriyet'i doğurmaya mecbur bir vadide cereyan ettiğine dair kavramsallaştırma vardır. Tarihsel gelişmelerin, şahit olduğumuz şekliyle tezahür etmesi, sebeplerin illa o sonucu doğurmak üzere ortaya çıktığı, planlandığı ya da tesadüfen oluştuğu şeklinde anlatılamaz. Tarihi vak'a aslında sebeplerin muhtemel sonuçlarından sadece biridir.

2.14. Merkeziyet

Merkeziyet modernitenin temel unsurlarından ve mutlak koru(n)ma alanlarından biridir. Bu durum sadece siyasî idarenin başkentte temerküz etmesi ve çevrenin daha sıkı bağlarla irtibatı değil, aynı zamanda eğitim, sanat, kültür, ekonomi vb. alanların işleyişinde de merkezî gücün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Modernite ile birlikte büyük ticarî işletmeler bir merkezden idare edilmeye başlanmış, tek elden yönetimin faydası görülmüştür. Eğitimin tam anlamıyla devletin kontrolüne geçmesiyle merkez ve taşra eğitim örgütleri kurularak aralarında sıkı bağlar tesis edilmiştir. Süreç içerisinde hem merkez teşkilatları güçlü hale gelmiş hem de her türlü bilgi ve belge başkentte toplanmıştır.

Eğitim tarihi araştırmalarında bu tip merkezleşmenin olumsuz etkilerini görmek mümkündür. Şöyle ki, Osmanlı dönemi eğitimi ya da her hangi bir konunun veya okul türünün incelenmesi durumunda örnekler daima İstanbul olmaktadır. Örneğin Osmanlı'da sıbyan mektepleri meselesi çalışıldığında seçilen örneklerin kahir ekseriyeti İstanbul'dandır. Aynı dönemde taşrada ne olup gittiği pek bilinmemektedir. Oysa meselenin tabiatı gereği çok daha farklı ve renkli bir dünyanın çevrede yaşandığı tahmin edilebilir. İkinci olarak, bütün araştırmaların kaynakları -yine zorunlu olarak- İstanbul ya da Ankara arşivlerine ya da kütüphanelerine medyundur. Taşrada hem belgenin yokluğu hem de nerede ise hiçbir taşra vilayetinde yeterli kütüphanenin olmaması araştırmacıları merkeze mecbur etmektedir.

2.15. Kurucu dışarı ya da ötekileştirme

Bir modernite icadı olan ulus-devlet temelli modern devletlerin varoluş gerekçelerinden biri düşmanlarıdır. Feodaliteden kopan küçük toplumlar XIX. yüzyılın boğucu ortamında var ve bağımsız olabilmek için dört bir yanındaki düşmanıya mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bu mücadelelere yer yer efsanevî liderler önderlik etmiş, zaferler kazanılmış, ardından da millî marşlar bestelenmiş, birliği temsil edici semboller tasarlanmıştır. Hepsinden önemlisini adına “millet” denilen toplumsal yapı kurgulanmıştır. Böylece daha önce birçoğu büyük imparatorlukların idaresinde olan toplumlar “millet” olarak, kendi kaderini tayin edici bağımsız devletlere dönüşmüştür. Var olabildikten sonra bekanın temin edilebilmesi için sürekli canlı tutulacak motivasyonlara ve nesiller boyu intikal ettirilecek seküler değerler dünyasına ihtiyaç duyulmuştur. Tarih dersleri ve diğer eğitim ritüelleri aracılığıyla hem millî varlık ve birlik, hem de kurtuluş ve kuruluş efsanesini/psikolojisini sürekli vurgulamak ve canlı tutarak yeni nesillere aktarmak eğitimin en önemli işlevi/görevi olmuştur. Bu tasavvur devletin var oluş motivasyonu için bir tür düşmanı da var etmiştir. Bu düşmanı anlamak ve anlatmak da tarih derslerine düşmüştür. Bu sebeple modern eğitim ve okulların programları ve ders kitapları incelenirken arka planda işleyen mantığın farkında olunması gereklidir.

Eğitim tarihi araştırmalarında olduğu gibi, diğer alanlarda da bu büyük kurmacanın pek ayırt edildiğine rastlanmamaktadır. Bu mesele modern devletlerin ve toplumların varoluş hikâyelerini anlamakla mümkün olabilir. Bu vadide Benedict Anderson’un çalışmaları⁸⁰ hayli ufuk açıcı görünmektedir.

2.16. Güncele boğulmuşluk, yerellik ve karşılaştırma eksikliği

Genelde tarih bilimi, özelde de eğitim tarihi yazımındaki sorunlardan biri de güncele boğulmuşluk ya da Orhan Koloğlu’nun ifadesiyle “bugüncülük”, güncellik/presentizmdir.⁸¹ Yukarıda da ifade edildiği üzere, eğitim tarihi araştırmalarında hem dikey hem yatay eksenle hareket edilemediği ve karşılaştırmaya yer verilemediği görülür. Bugün yaşanan bir eğitim sorununu tarihte nasıl cereyan ettiği ya da benzer coğrafya ve kültürlerde nasıl tezahür ettiği merak edilmez. Buna karşın Türkiye’nin tarihine derinlemesine nüfuz ederek araştırmalar yapma usulü hâkimdir.

Türkiye’nin tarihi, Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu devlet ve toplumlarının geçmişleriyle bütünleştirildiği takdirde bütünlüklü olarak anlaşılabilir. Sınırlandırılmış yerellik ve ulus-devlet paradigması aynı zamanda Osmanlı’dan ayrılan 27 devletin Türk tarihine olumsuz bakmalarına da neden olmuştur. Bugün Balkan ve Arap devletlerinin hemen hepsi geri kalmışlıklarını ve demokratik bir yönetime sahip olamamalarını uzun yıllar Türk hâkimiyetinde kalmış olmalarına bağlamaktadır. Oysa Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar bu geniş coğrafyanın toplumları hatasıyla sevabıyla bir arada yaşamın parçalarıydılar ve her türlü gelişmeden pay sahibiydiler.

Bu durum yakın coğrafyada olduğu kadar son iki yüzyılda benzer batılılaşma ya da modernleşme tecrübesi geçiren Türkiye, İran, Mısır⁸² ya da Türkiye, Rusya, Kore, Çin, Hindistan,

⁸⁰ Milletler ve milliyetçiliğin yaratılması yanında modern toplumların bir tür imagination/tasavvur olduğunu iddia ettiği önemli eseri için bk.: Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çeviren: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.

⁸¹ Orhan Koloğlu, “Tarih Öğretiminde Bugüncülük/Presentizm, Yanılsamalar ve Sonuçlar”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (Hazırlayan: Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s.95-103.

⁸² Türkiye, Mısır ve İran’ın eğitim ve modernleşme süreçlerini en iyi izah eden araştırmalardan biri Szyliowicz tarafından yapılmıştır. Bk.: Joseph S. Szyliowicz, *Education and Modernization, in the Middle*

Pakistan veya Japonya gibi ülkelerde de geçerlidir. Bu ülkelerle karşılaştırmalı tarih yazımı gerçekleştirilebildiğinde pek çok ortak noktanın olduğu görülecektir.

3. Eğitim tarihi araştırmaları için kısa bir rehber

3.1. Eğitim tarihinin ve tarihçisinin sınırları

Varlık dünyasının her türlü nesne, kişi, olay ve olgusunun tarihi vardır. Tarihçi bunların zaman içindeki gelişimi, değişimi, çevreyle olan etkileşimi, fonksiyonları gibi akla gelebilecek her türlü niteliğini belgelerin şahitliğinde araştırır ve yorumlayarak bir inşa gerçekleştirir. Bilimlerin çok fazla sayıda alt disipline ayrıldığı ve uzmanlık alanlarının oluştuğu XIX. yüzyılın başlarından itibaren tarih de pek çok alt alana ayrılmıştır. Eğitim tarihi de bunlardan biridir. Bu süreçte bir disiplinin ve bilgi kümesinin bilim alanı sayılabilmesi ve bağımsız olabilmesi için iki standart belirlenmiştir. Birincisi, bilim dalı iddiasını taşıyan alanın kendine özgü araştırma yöntem ve tekniklerinin olmasıdır. İkincisi diğer bütün alanlardan ayrılan araştırılabilme potansiyeline sahip sorunlar dünyasına sahip olmasıdır. Şu halde eğitim tarihi bu şartları sağlamakta mıdır? Eğitim tarihinin bu şartlara bütün açıklığıyla sahip olduğunu iddia etmek zordur. Ancak aksi de iddia edilemez.

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim disiplinlerinin kesiştiği noktada kendini tanımlar ve bunların konu ve araştırma metotlarına ortaktır. Tarihçinin ve bir eğitim bilimcinin kullandığı bütün metot ve teknikleri eğitim tarihçisi de kullanır. Bir tarihçi bir eğitimcinin, eğitimci de tarihçinin metotlarını kullanamaz. Eğitim tarihi bu sebeple tam bir disiplinler arası sahadır. Eğitim tarihçisinin, bir dönem tarihçisinden farkı, kurum, kişi ve olayların net tarih ve yerini belirleme önceliğinin olmamasıdır. Örneğin, bir şahsın en doğru doğum ve ölüm tarihlerini tespit etmek öncelikle tarihçinin görevidir. Tarihçi biyografisini yazdığı kişinin doğum ve ölüm tarihlerini tespit etmekle mükelleftir. Eğitim tarihçisinin işi tam da burada başlar. Eğitim tarihçisi ana hatlarıyla hayat çizgileri belirlenmiş, eserleri keşfedilmiş şahsın eğitime ilişkin faaliyetlerini, görüş ve düşüncelerini, hizmetleri ve bunların eğitim tarihindeki yer ve önemini tespit eder, çağdaşlarıyla benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyar. Eğitim tarihçisi, bir eğitimcinin düşünce ve faaliyetlerini ya da kitabını incelerken dönemin pedagojik ve sosyolojik realitesiyle karşılaştırır. Tarihçinin ise böyle bir görevi yoktur. Eğitim tarihçisi, eğitimcinin kitaplarını değerlendirirken etkilendiği kişileri, kaynaklarını, zaaflarını ve artı yönlerini tespit eder. Düşünce, tavsiye ve görüşleri arasında hiyerarşi oluşturabilir, öncelik sıralaması yapabilir. Tarihçi bir kurumun kökenlerini, ortaya çıkışını ve gelişimini belgeler eşliğinde anlatır, açıklar. Eğitim tarihçisi ise bu kurumun eğitim dünyasına getirdiklerini içinde bulunduğu zaman ve bugünün koşullarını gözeterek yorumlar. Ayrıca söz konusu kuruma olası yerleşik ve yabancı etkilerin düşüncel ve pedagojik etkilerini araştırır.

Son bir örnek daha vermek gerekirse; Bir eserin müellifini tespit etmek ya da biyografisi yazılan şahsın bütün eserlerini keşfetmek öncelikle tarihçinin görevidir. Bu eser/lerin pedagojik değerinin olup olmadığını tespit etmek, eğer varsa özgünlüğünü keşfetmek ve hakkında belirlemelerde bulunmak ise eğitim tarihçisinin görevidir.

3.2. Kaynakların tasnifi (sınıflama) ve tahdidi (sınırlama)

Eğitim tarihinde hangi temel konular, kavramlar ve olgular üzerinde araştırma yapılabilir? Bu soruya verilecek cevap, bu sahanın hayli geniş ve bir dereceye kadar da herkese göre değişebileceği yönündedir. Araştırma sorusunu, metodunu ve kaynak türlerini belirlemek araştırmacıya kalmış bir

East, Ithaca and London: Cornell University Press, 1973. Bu konuda Mustafa Ergün'ün yeni yayımlanan çalışması bir istisnâ sayılabilir. Bk.: Ergün, age, 2017.

seçimdir. Burada öncelikle kaynak türleri, belli başlı bazı konu başlıkları, olgu ve kavramlara yer vermek araştırmacılar için rehber niteliği taşıyabilir.

Hangi bilim alanı, hani tür konu ya da sorun olursa olsun araştırma konusunun tarihi geçmişi ve genel birikim üzerine araştırma hacmine mütenasip bir literatür araştırması yapılmalıdır. Literatür araştırması için genel kaynaklardan başlanır. Genel kaynaklar, söz konusu alanın kült, paradigma kurucu/öncü eserleri, ansiklopediler ve antolojilerdir. Bunun yanında tezler kataloğu, indeksler, kitap ve dergi bibliyografyaları, süreli yayın listeleri, yıllıklar ve istatistikler ile alanın meşhur kitapları temel kaynaklarını oluşturur.

Buradan sonra, araştırma konusunun incelenmeye değer bir boşluk olup olmadığı tespit edilir. Sonrasında meseleyi inceleyebilecek kaynaklara erişim imkânına bakılır. Eğer yeterli kaynağa erişim imkânı söz konusu ise, birincil ve ikincil kaynak tasniflerine ve sınırlandırmalarına geçilebilir.

Elbette beşerî bilimlerde araştırmanın değeri kaynaklarının birinci el ve güvenilir olmasıyla orantılıdır. *Birincil kaynaklar*; arşiv vesikaları, kanunlar ve yönetmelikler, sözlü şahitlikler ve bir olaya tanıklık etmek bakımından sınıflanabilir. Bunlar arasında sözlü ve görüntülü kayıtlar önemli rol oynar. Şarkılar, efsaneler, hikâyeler, resimler, fotoğraflar, filmler, ses kayıtları, hukukî metinler, vasiyetnameler, tapu kayıtları, vergi ödemeleri, dekontlar, hayır eserleri ve belgeleri, kitabeler, günlükler, mektuplar, mahkeme kayıtları, şecere kayıtları, tarihi kronikler, haritalar, tarihi olay anlatıları, destanlar, anılar, kitaplar, gazeteler, dergiler, broşürler, risaleler, para koleksiyonları, kontratlar birincil kaynak kategorisine girer. Bunlara ilave olarak, kurumsal dokümanlar (okul, sınıf ve eğitimle ilgili her türlü doküman), personel bilgileri okulun süreli yayını, kamusal dokümanlar (cami, kilise, diğer dinî mekânlar, nüfus, belediye vb. kayıtları), okul kalıntıları, kazılar, arkeolojik buluntular, görsel kaynaklar, albümler, mezuniyet yayınları, kişi ve kurumlar için armağanlar, reproduksiyonlar, hususi kitap ve makale çevirileri, bayram, özel gün ve hafta kutlamaları ve bunlara ilişkin ritüeller. Hatta son zamanlarda bireylerin sosyal medya hesapları, bireysel ve kurumsal internet siteleri de duruma göre bu kategoriye dâhil edilebilir.

İkincil kaynaklar ise genelde birincil materyalleri tanımlayan ve tartışan araştırma, inceleme ve diğer türlerdir. Konuyla ilgili her türlü makale, ders kitabı değerlendirme ve incelemeleri, kurumsal bir yapının yönetimi ve gelişimi üzerine incelemeler, monografiler ve biyografiler, ikincil kaynakların yanlışları ve yanlışlamalar, ikincil kaynaklar üzerine yapılan değerlendirmeler ile dergi ve gazete yazıları, öğrenci notları, ödevler, raporlar vb. olarak belirtilebilir.

Araştırmaya başlandığında dâhili ve harici kritik olmak üzere iki tür incelemeden söz edilebilir. Harici kritikte dokümanın/kaynağın özgünlüğü araştırılır. Burada niçin, nasıl, nerede, ne zaman ve kim tarafından bu kaynakların ortaya çıkarıldığı sorgulanır. Dâhili kritikte metnin anlamı, manası, felsefesi, metafiziği vb. nitelikleri sorgulanır. Metnin bütün anlam derinlikleri, değişimleri dil ve kültür içindeki farklılığı yazarın tutumu vb. gibi unsurlar araştırılır.⁸³

3.3. Eğitim tarihçiliğinde belli başlı araştırma konuları ve olguları⁸⁴

Zaman: Her hangi bir konunun, sorunun, olgunun ya da eğitim kurumunun belli bir zaman aralığındaki durumu araştırılabilir. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kız eğitime yönelik gelişmeler, Türkiye'de karma eğitim anlayışının gelişimi gibi.

⁸³ Bu konuda derinlemesine bilgiler edinmek için bk.: Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınları, Ankara, 2002.

⁸⁴ Buradaki konu başlıkları Brickman'ın eserinden alınmıştır. Ancak konu içerikleri Türkiye şartları ve imkânları dikkate alınarak örneklendirilmiştir. William W. Brickman, *Guide to Research in Educational History*, New York Universtiy Press, New York, 1949, s.5-6.

Coğrafi bölge: Bir konunun sınırları belirgin bir coğrafi alandaki gelişimi ve bıraktığı etkileri anlatır. Orta Asya medreselerinin Ortadoğu medreselerinden farkı, Köy Enstitülerinin coğrafi bölgelere göre farklılaşma sebepleri ve pratikleri gibi.

Eğitim düzeyi: Bir eğitim düzeyinin belli bir süreçteki durumunu izahtır. Türkiye’de ilk okuma yazma öğretiminin belli bir tarih aralığındaki gelişimi, yükseköğretimde okullaşmanın son elli yıldaki gelişimi gibi.

Kurum: Bir eğitim kurumunun bütün ya da parçalı zamandaki incelenmesini anlatır. Eğitim dünyasının, sosyal, kültürel ya da sırf eğitim içerikli çok farklı kurumları vardır. Askeri rüştiyelerin kurulması ve XIX. yüzyılın sonuna kadar gelişimi. Meslekî ve teknik okullarının kuruluşu ve gelişimi, Türkiye’de taşra üniversitelerinin gelişimi gibi konular bu konuya verilebilecek örneklerdir.

Biyografi: Eğitimcilerin ya da eğitime hizmet edenlerin hayat hikâyeleri ve eserlerinden seçmeler. Türkiye’de bazı eğitimciler üzerine biyografiler olmakla birlikte, gelişkin bir eğitimciler bibliyografyasından bahsetmek mümkün değildir. Daha çok tarih, edebiyat, ilahiyat alanında yapılan çalışmalar, biyografisi yazılan şahsın eğitimci kimliği üzerine odaklanmamaktadır. *Cumhuriyet Dönemi Türk Eğitimcileri* başlıklı ve 40 eğitimcinin biyografisini içeren yayının yanında tarafımızdan hazırlanan *İstanbul’un Yüz Eğitimcisi* bu konunun gelişkin örnekleridir. Ayrıca meşhur teknik eğitimcilerin hayat hikâyelerini toplayan iki ciltlik çalışma da önemlidir. Üzerine doktora ve yüksek lisans çalışması yapılabilecek yüzlerce eğitimci eğitimciden bahsedilebilir.

Yenilikler: Bir eğitim durumu ya da metodunun ortaya çıkışı ve gelişimini araştırmaktır. XIX. yüzyıl sonlarında Türk eğitim sistemine Ceditizm’in etkisi, II. Meşrutiyet döneminde Pozitivist ve Pragmatist paradigmanın eğitime etkisi, Cumhuriyet döneminde eğitimde yeni felsefeler gibi konuları araştırmak bu başlığa örnektir.

Felsefe: Eğitim zihniyet ve düşüncülerinin gelişimi ifade eder. Her eğitim sistem ve programı belirgin bir felsefe üzerine inşa edilir. Bunu belirlemek de öncelikle eğitim tarihçilerine düşer. Türk eğitim sistemine Fransız eğitim sisteminin etkisi, John Dewey ve Emile Durkheim’in Türk eğitim sistemi üzerine etkileri gibi çalışmalar bu duruma örnektir.

Metodoloji: Bir eğitim metodunun gelişim ve dönüşümünü araştırmaktır. Türk eğitim sisteminde tarih ve sosyal bilgiler dersini öğretmeye yönelik metotlar, Mustafa Satı Bey’in geliştirmiş olduğu eğitim ve öğretim metotları, Batılı pedagogların eğitim metotlarının tatbiki gibi başlıkları buna örnek olabilir.

Program: Eğitim programının tamamı ya da bir parçasının belli bir dönem içindeki durumunu anlatmaktır. Eğitim programları her dönemin ihtiyaç ve şartlarına göre değişir ve yeniden düzenlenir. Tanzimat dönemi eğitim programları, II. Meşrutiyet dönemi beden eğitim ders programları, coğrafya ve tarih eğitim programları gibi araştırmalar eğitim bilimine anlamlı katkılar yapacaktır.

Personel: Eğitim personellerinin fonksiyon, gelişim ve durumunu incelemektir. Eğitim sistemi içinde çok farklı rol ve statüde insan bulunmaktadır ve bunların her grubunun eğitim üzerine ciddi etkileri vardır. Müdür, öğretmen ve okul hizmetlilerinden bugünün servis şoförlerine varıncaya kadar farklı kanatlardaki kişiler eğitim araştırmalarının konusu olabilirler.

Çocuklar: Eğitim ortamında çocukların her türlü davranış ve durumlarını incelemek de eğitim tarihinin bir konusu olabilir. Tarihin her hangi bir döneminde öğrencilerin disiplin, ceza ve ödül

karşısındaki tutumları, öğrenci olayları, başarı ve başarısızlık durumları gibi olgular hem tarihî hem de psiko/pedagojik araştırmalara müsaittir.

Hukuk: Eğitimin meşruiyet ve hak olarak gelişim ve dönüşümünü anlatır. Eğitim hukuku Türkiye’de en az ilgi gösterilen alanların başında gelmektedir. Oysa kişilerin eğitim almaları ve özgürlüğünün teminatı ancak eğitim hukukunun bilinmesi ve geliştirilmesiyle mümkündür. Eğitim hakkının tarih boyunca gelişimi, cinsler, coğrafi farklılıklar, sosyo-ekonomik düzeye göre değişim ve farklılaşma eğitim tarihinde araştırılması gereken önemli konulardandır.

Materyal: Eğitim araç gereçlerinin gelişim ve değişimini anlatır. Eğitim ve öğretimin niteliğini arttırmak için tarihin en eski dönemlerinden beri farklı materyaller kullanılmaktadır. Bugün internet, dijital tablet ve cep telefonu uygulamalarına uzanan süreç, Sümerlerde çamur, ok ve kil sepetlerinden oluşuyordu. Eğitim araçlarının farklı zaman, mekân, ekonomik imkân ve ilgilere göre değişiminin incelenmesi eğitim dünyasına anlamlı katkılar sağlayacaktır.

Okul dışı kurumlar: Eğitimi etkileyen okulun dışında devasa bir alan bulunmaktadır. Sokak, aile, arkadaş çevresi, eğlence ve dinlenme mekânları, devlet daireleri, sosyal medya, internet vb. Bunların tarih içindeki değişimini gözler önüne sermek eğitim tarihi ve eğitim sosyolojisinin gelişimini anlamak için değerli olacaktır.

Organizasyonlar: Eğitim dernekleri, cemiyetleri ve kuruluşları incelemeyi anlatır. Eğitimcilerin kendi menfaatlerini, haklarını, sosyal rol ve statülerini korumak ve geliştirebilmek için XIX. yüzyılın sonlarından itibaren dernekleşme ve sendikalaşmaya gittikleri görülmektedir. Bu örgütlerin yapısı, fonksiyonu, farklı ülkelere göre teşkilatlanma biçimleri, başarı ve başarısızlık durumlarının incelenmesi gelecek planlamalar için katkı verici olacaktır.

Finans: Devletlerin eğitime ayırdıkları bütçe ve eğitimin diğer finans kaynaklarını araştırmayı anlatır. Eğitim, tarihin en eski dönemlerinden beri pahalı bir eylem olagelmıştır. Bu bakımdan sanayileşme dönemine kadar toplumda seçkin kesimler ileri düzeyde eğitim imkânı elde edebilmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ise kamu eğitimi uygulaması devlet tarafından üstlenilmiş ve eğitimin finansmanı büyük ölçüde devletçe karşılanmıştır. Aynı zamanda özel teşebbüse de imkân tanınmış ve eğitim ticarî aktiviteye dönüşmüştür. Eğitime ayrılan bütçe, personel maaşları, öğretim ücretleri gibi hususlar daima ilgi çeken konular olmasına karşın, bu konunun Türkiye’de derinlemesine araştırıldığı söylenemez. Eğitimin finansmanı konusu, dönemin ekonomi verilerinden, vergi kayıtlarında vb. araştırıldığında çok faydalı bilgiler ortaya konulacaktır.

Mimari: Eğitim yapılarının pedagojik ilkelere uygunluğu ve tarihsel süreçteki gelişim ve değişim durumlarını incelemektir. Bir eğitim kurumunun başarısı, sürekliliği, etkililiği öncelikle mensup ve mezunlarının vefa ve bağlılıklarına dayanır. Vefa ve bağlılığı tesis eden unsurlardan biri de kişilerin ruhlarında derin izler ve hisler bırakan mimaridir. Bu bakımdan eğitim binalarının talebelerin yaş, cinsiyet ve eğitim türlerine göre inşa edilmesi gereklidir. Medrese, tekke zaviye, Enderun ve modernleşme dönemi eklektik okul binaları olmak üzere zengin bir eğitim mimari geleneğine sahiptir. Türkiye’nin bu mirastan hakkıyla istifade ettiği söylenemez. Bunun öncelikli nedenlerinden biri bu alanda yeterli akademik çalışmanın ve farkındalığın olmaması ve kapitalist zihniyetin tarihsel mimariden istifadeye fırsat tanımamasıdır.

Yönetim: Eğitim yöneticileri ve okulun yönetim paydaşlarının niteliklerini anlatır. Eğitim sisteminin yeni kararlar almasında, ilerlemesinde kuşkusuz öncelikli rol eğitim politikası yapımcıları ve yöneticilerine aittir. Okul yöneticilerinin nitelikleri, atanma ve yükseltme biçimleri gibi hususların araştırılması ve meşhur yöneticilerin biyografilerinin yazılması eğitime ve eğitim tarihine büyük katkı sunacaktır.

Literatür: Eğitim tarih yazımının genel literatürünü ifade eder. Bilim alanlarının gelişebilmesi için yeni nesillerin geçmiş birikimi öğrenmesi esastır. Ancak birikimin tamamı öğrenilmeyeceği için bir süzme/seçim yapmak zaruridir. Eğitim tarihçileri aralık aralık, alanda yapılmış çalışmaların genel literatürünü tarayarak elemeye gitmelidir. Bu da meta analiz ve çalışmalar gerektirir. On, on beş yılda bir bibliyografik çalışmaların yapılması alandaki birikimi görebilmek için faydalı olacaktır.

Etkiler: Farklı, kişi kurum ve felsefelerin eğitim üzerine etkisi araştırmaktır. Bir eğitim sistem, kurum ya da programın bilinen mucitleri, kahramanları olduğu gibi, açık ya da gizli etkiler bırakmış sahipleri de olabilir. Yeni bir yöntem deneyen pedagog çocukluğunda, gençliğinde ya da ilerleyen yaşlarda okuduğu bir kitap, izlediği bir film, dinlediği bir konuşmadan esinlenebilir. Ya da insan düşüncesinin ve mantığının evrensel çalışma prensibi gereği, bir meselenin hallinde zaman ve mekân bakımından farklı ortamlarda bulunulsa bile benzer çözümler üretilebilir. Bun benzerliklerin keşfi hem düşünce hem de eğitim tarihi için yenilikçi gelişmeler olacaktır.

Saygınlık: Eğitim tarihinin önde gelen mimarlarını ve kahramanlarını tanımayı amaçlar. Eğitime teorik ve pratik yönleriyle katkıda bulunanlardan bahsedilebilir. Bir bilim ve meslek alanında seleflerin tanınması yeni nesillerin kimlik ve kişilik edinmesinde katkı sağlayacaktır. Bu bakımdan eğitime hangi bakımdan olursa olsun, katkı verenler üzerine biyografik çalışmaların yapılması, gelecek nesiller olduğu kadar, akademi için de bir katkıdır.

Karşılaştırma: Eğitim konularının kendi içinde bir konu, kavram, kişi ya da başka ülkelerle karşılaştırılmasıdır. Türkiye’de sosyal bilimlerin yerel niteliğinin baskın olduğu söylenebilir. Bu bakımdan uluslararası dergilerde yayın yapmak son derece korkutucu gelmektedir. Zira başka ülkelerin gerçekleri, kavramları ve teorilerine yabancılık söz konusudur. Tarih, kültür, eğitim, dil, din ve coğrafya alanlarında zaman ve mekân bakımından yakın bölgeler ile karşılaştırmalı araştırmaların yapılması Türkiye’nin özgünlüğünü daha belirgin hale getireceği gibi, uluslararasılaşmaya da hizmet edecektir.

Ders kitapları: Eğitim tarihinin en önemli kaynaklarından biri ders kitaplarıdır. Devletlerin yetiştirmek istedikleri ideal tiplerin tasavvurlarını ders kitaplarını inceleyerek tasvir etmek mümkündür. Ders kitapları kapaklarından, kaynaklarına, dil ve üsluplarından zamanın ekonomik yapılarıyla olan ilişkisine varıncaya kadar son derece zengin bilgiler sunan kaynaklardır. Tanzimat dönemi ders kitaplarında imla, sayfa tasarımları, kavramlar, resimler; Cumhuriyet dönemi tarih ders kitaplarında kahramanlar, demokratik algı vb. çalışmalar yapılabilir.

Sürelî yayımlar: Gazete ve dergilerin eğitim açısından incelenmesini ifade eder. Türkiye’de 1860’lardan sonra canlanmaya başlayan sürelî yayıncılık beşerî bilimlerin en önemli kaynaklarından biridir. Gazete ve dergiler dikkatli bir şekilde tarandığında eğitimle ilgili hemen her türlü detayın yer aldığı görülecektir. Ele alınan her hangi bir sorunun, zaman içinde nasıl tartışıldığı ve toplumda ne tür izler bıraktığı en net biçimde gazete ve dergiler üzerinden izlenebilir. Bu bağlamda, Tanzimat dönemi dergilerinde genel eğitim konuları, II. Meşrutiyet dönemi siyasilerinin eğitimle ilgili görüşleri, erken Cumhuriyet döneminde ahlâk ve gençlik meselelerinin dergilere yansımaları gibi çalışmalar alana özgün katkılar getirebilir.

Meslekî yayımlar: Eğitim dergileri ve broşürlerinin incelenmesidir. Bir meslek alanının saygınlığı ve devamlılığını temin eden unsurların başında meslekî yayımlar gelir. Her meslek grubunun resmî ya da bağımsız, gazete, dergi, almanak, istatistik, okul yıllıkları, kurum tarihleri gibi farklı türlerde yayımları vardır. Bu materyallerin tek başına ya da belli bir tarih aralığında incelenmesi, taranması araştırılan konuya özgün kaynakları sağlayacaktır.

Sendikalar: Eğitim sendikalarının durumu ve tarihsel gelişiminin incelenmesi anlatır. Her ne kadar Türkiye’de meslekî örgütlenmeler ve sendikal faaliyetler Avrupa’daki ontolojisine sahip değilse de II. Meşrutiyet’ten itibaren hızlı bir gelişme gösterdiği bilinmektedir. Buna karşın eğitim dernekleri ve sendikaları üzerine derinlemesine kuşatıcı çalışmalar azdır. Daha külliyatlı, metin şerhleri içeren, bunun yanında analiz ve değerlendirme yönü ağır basan yayınlar alanın önemli kazanımlarından olacaktır.

İnternet: Elektronik yayınların eğitim tarihinde kullanılması söz konusu olabilir. İçinde bulunduğumuz dönemde hemen her türlü yayının elektronik versiyonu da üretilmektedir. Hatta bazı yayınlar sadece elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Dolayısıyla bu platformda üretilen yayınların nicelik ve nitelikleri, dağılımları, etkileri, kullanılma sıklıkları gibi pek çok çalışma yapılabilir.

İstatistik: Elektronik program ve uygulamaların eğitim tarihinde kullanılması söz konusudur (SPSS, N-vivo gibi). Sosyal bilimlerin kavramsal yönünü bir bütün halinde görebilmek ve kavramlar arasındaki ilişkileri kurabilmek için üretilen bilgisayar programları eğitim tarihi için de pekâlâ kullanılabilir. Bu sayede eğitim kurumlarının ortaya çıktığı yerler, buraların müdavimleri, eğitimciler ve aralarında ilişkiler, akrabalık ve aile (b)ağları, eserler ve birbirlerinden etkilenmeler, patronaj sistemleri, doğum yerleri ve seyahat mekânları, finans kaynakları ve maaşlardaki değişimler gibi dağınık unsurlar unlar aralarındaki ilişkiler açık biçimde görülebilir bunlar üzerinde daha sağlıklı yorumlar üretilebilir.

3.4. Türk eğitim tarihinde başlıca araştırma alanları ve bazı sorunlar

Yukarıda kısaca değinildiği üzere Türkiye’de akademik eğitim tarihi araştırmaları 1960’lardan sonra başlamıştır. Her ne kadar 1922’de yazılan ilk ma’arif teşkilatı tarihi ve sonrasında üretilen çok sayıda eser varsa da bunların çoğu, bilgi-belge birikimi, tedvini ya da derlemesidir. Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Necdet Sakaoğlu, Bayram Kodaman gibi araştırmacılarla başlayan süreç özellikle 1990’lardan sonra daha da gelişmiştir.

Eğitim tarihinin bütününe ilişkin her ne kadar Osman Nuri Ergin⁸⁵ ve Yahya Akyüz’ün⁸⁶ kuşatıcı eserleri mevcutsa da, belirtmek gerekir ki Türkiye’de eğitimin tarihi ansiklopedik düzeyde henüz yazılmamıştır. Osmanlı eğitim tarihi alanında bildiklerimizin hâlâ sınırlı olduğu iddia edilebilir. Buradan hareketle, ilk olarak en eski Türk tarihinden başlayarak, yukarıda değinilen bazı çağdaş dezavantajları aşıp, yeni bir eğitim tarihi ansiklopedisi yazmak öncelikli beklentidir. Türk eğitim tarihi üzerine en gelişkin derlemelerden biri olan *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*’nin *Türk Eğitim Tarihi* sayısı, çok farklı konularda makaleleri bir araya getirmesine karşın burada, eğitim tarihi yazıcılığının metodolojik ve kavramsal sorunlarına değinilmemiştir. Bütün makaleler incelendiğinde pek çok yazarın, eğitim tarihindeki eksik konulara işaret ettiği görülür. Bunları şöyle özetlemek mümkündür.⁸⁷

⁸⁵ Osman Ergin’in tam anlamıyla bir derleme ve tedvin olan muazzam eseri yazıldığı dönemin psikolojisini ve beklentilerini haddinden fazla ortaya koymaktadır. Bunun yanında bazı yanlışlar da barındırmaktadır. Bunun için bk.: İsmail Kara, “Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin”, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (iç.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s.459-467.

⁸⁶ Yahya Akyüz’ün 30 baskıya yaklaşan, hayli yaygınlık kazanmış önemli eserinin çağdaş tarihçilik açısından bazı zaafı için bk.: Selçuk Akşin Somel, “1980 Sonrasında Taşra Maarifi ve Gayri Müslim Mekteplerinin Historiyografik Bir Analizi: “Abdülhamit Devri Eğitim Tarihçiliğine Bir Bakış”, *Deutsch-Türkische Begegnungen. Türk Alman Tesadüfleri, Kemal Beydilli’ye Armağan*, (Yayına Hazırlayan: Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan), EB-Verlag, Berlin, 2013.

⁸⁷ *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.11, 2009.

Derginin en uzun ve önemli makalelerinden birinin müellifi olan, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemi eğitim araştırmalarıyla da tanınan Mehmet Ö. Alkan'a göre (s.84), modernleşme dönemi medreselerin geçirdiği sayısal evrim tam olarak bilinmemektedir. Özellikle Bursa sıbyan mektepleri üzerine yaptığı çalışmalarıyla bilinen Mefail Hızlı'ya göre (s.95), Osmanlı sıbyan mektepleri bütün dönemleri ve geniş coğrafyayı kapsayıcı tarzda incelenmiş değildir. Osmanlı tasavvuf hayatı, tekke ve zaviyelerin öncü araştırmacısı Mustafa Kara'ya göre (s.137), tekkelerin eğitim programı ve pratikleri, bu kurumların toplumsal etkileri ve etkinlikleri tam olarak bilinmemektedir. Önde gelen medrese tarihçilerinden Salim Aydüz'e göre (s.143), Osmanlı Devleti yönetiminin efsane kabul edilen eğitim kurumlarından Enderun hakkıyla araştırılmadığı gibi, mevcut araştırmalarda Batılı kaynaklar yeterli kullanılmamıştır.⁸⁸ Osmanlı toplumsal ve siyasî yapısı konularının araştırmacısı Macit Kenanoğlu'na göre (s.189, 192, 201) Osmanlı'daki azınlıkların klasik dönem eğitim yapıları hakkında hemen hemen hiç bilgi yoktur. Aslında sadece klasik dönem değil, azınlık ve yabancıların eğitim faaliyetleri tam olarak anlatılmış konular değildir. Azınlık ve yabancı okulları hakkında yaptığı araştırma ve çevirilerle tanınan Ayşe Aksu'ya göre (s.239), misyonerlerin okul raporları ve hatıra metinleri tam olarak incelenmemiş ve Türkçeye de kazandırılmamıştır. Ona göre bu konunun üstesinden gelebilmek için müstakil bir enstitü kurulmalıdır. Gündüz'e göre (s.244), -Şerif Mardin'den aktararak-, II. Abdülhamid dönemi eğitim ve modernleşme ilişkisi gerektiği kadar araştırılmış ve anlaşılmış değildir. Rusya Türkleri ve modernleşme süreçlerini inceleyen Ahmet Kanlıdere'ye göre (s.309), II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a gelen Orta Asya kökenli aydınların etkileme ve etkilenme biçimleri ve dereceleri bilinen konulardan değildir. Birçok Osmanlı tarih kroniğini neşreden Mehmet İpşirli'ye göre (s.455, 457, 467 vd.), medreselerdeki hoca ve icazet meselesi, müfredat ve dönemlendirmeye göre değişimi, okutulan dersler ve yöntemler, taşra medreseleri ve medrese ulemasının yayınları, haşiyeler ve şerhler tam olarak araştırılmış değildir. Bu konularda büyük boşluklar vardır. Atatürk dönemi öğretmen yetiştirme konusunu araştıran Cemil Öztürk'e göre ise (s. 487, 492, 494, vd.) öğretmen yetiştiren kurumların tarihçeleri, iki ve üç yıllık enstitülerle yüksek öğretmen okulları üzerine araştırmalar çok sınırlıdır. Milli Eğitim bakanlığı arşivi en azından mevcut haliyle kullanılmamaktadır. Köy Enstitüleri ve diğer birçok eğitim kurumu üzerine bilimsel eserler de hayli azdır.

Görüldüğü üzere eğitim tarihinin araştırılmamış alanları çok fazladır ve bunlarla sınırlı da değildir. Alanın felsefesine, tahliline, karşılaştırmasına ve entelektüel tarihine giriş yapabilmek için öncü araştırmaların yapılması gereklidir. Böylesi bir birikim olmadan, ilgili alanın felsefesi üzerine konuşmak da mümkün olamayacaktır. Bu bakımdan, eğitim tarihinin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için öncü olabilecek bazı araştırma alanları şöyle sıralanabilir:

Eğitim tarihi araştırmalarının en az bilinden konularından biri Türklerin antik dönemi, Eski Türkler zamanı Hun, Göktürk, Hazar ve Uygur dönemleridir. Genel Türk tarihi içinde de orijinal kaynakların hayli sınırlı olduğu bu dönemlerdeki eğitim öğretim faaliyetleri, eğitimciler, eğitim materyalleri, kitap, yazı, kalem ve diğer kültür ürünleri hakkında bilgiler son derece sınırlıdır ve literatür büyük oranda erken Cumhuriyet dönemi paradigma kurucu tarihçileri tekrardan ibarettir.⁸⁹ Bu dönemlerin eğitim ve kültür faaliyetleri hakkında üretim yapmak en başta arkeoloji ve lingüistik bilimlerle yakından ilgilidir. Başta Çince ve Uygurca olmak üzere, Farsça, Arapça, Sanskritçe, İbranice ve diğer bölge dillerini bilerek ve arkeolojik kaynakları daha yakından yorumlayarak eğitim tarihinin bu kısmına katkı verilebilir.

⁸⁸ Mustafa Gündüz, "Enderun Mektebi ve Osmanlı'da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi", *Eğitime Bakış*, Ağustos, 2016, S. 37, s.11-20.

⁸⁹ Bu konuda özgün bilgiler için bk.: Şinasi Tekin, *Esi Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Yayına Hazırlayan: R. Tüba Karatepe), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

Eski Türk tarihi dönemleriyle doğrudan ilgili olarak Türklerin Müslüman olma süreci ve sonrasındaki eğitim tarihleri de en gizemli alanlardan biridir. *İlk Müslüman Türk devletleri* (Karahanlılar, Gazneliler, Fatımiler, Eyyûbiler, Memlûklüler...) zamanının eğitim faaliyetleri, kurumları ve zihniyeti üzerine gelişkin araştırmalardan bahsedilemez. Bu zamanda dünya çapında yetişmiş âlimlerin (Farabi, Kindî, İbn Sina, İbn Haldun, Biruni, İbn Heysem, Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib) gelişkin biyografilerinden bahsedilemeyeceği gibi, eğitim teorilerinden, faaliyetlerinden ve bu alana katkılarından da büyük oranda haberdar olunmamaktadır. Oysa bu konuda Memlûk dönemi Kahire Medreselerini,⁹⁰ 1200-1350 arası Şam Medreselerini⁹¹ konu alan oldukça orijinal çalışmalar Amerika üniversitelerinde yapılabılmıştır. Bu dönemler üzerine derinlemesine araştırma/çalışma yapmanın olmazsa olmazı gelişkin Arapça bilgisi ve İslâmî ilimlere vukûfiyettir.

Medreseler, camiler, vakıf, tekke ve zaviyeler, ribat, kütüphaneler vb. eğitim öğretim faaliyetleriyle doğrudan ilgili mekânların farklı coğrafyalarda ve tarihlerdeki durumlarına ilişkin de kuşatıcı eğitim tarihi çalışmaları yeterli sayılamaz.⁹² Bu konu üzerine araştırma yapmanın zorluğu aşıkârdır. Zira söz konusu eğitim mekânları her coğrafya ve kültürde farklılıklar gösterdiği gibi, zaman içinde şartlar karşısında değişim göstermiştir. Bu değişimi bir bütünlük içinde yakalamak elbette mümkün değildir. Sadece bir şehirdeki belirli bir mekânın, ya da belli tarih aralığındaki herhangi bir eğitim öğretim faaliyetini derinlemesine incelemek mümkün olabilir. İstisnaları olmak kaydıyla bu alanlarda da zengin bir mirastan bahsetmek güçtür. Dolayısıyla sadece XIX. yüzyıl İstanbul medreseleri, XVI. yüzyıl Bursa medreseleri ya da XV. yüzyıl Şam vakıflarından hareketle bu mekânlar üzerine çağları aşan kuşatıcı değerlendirmeler yapmak zordur. Örneğin Türkiye'nin onlarca farklı şehrindeki medreseler üzerine derinlemesine yapılmış monografiler bir araya getirilerek sadece Anadolu medreselerinin tarihsel süreç içindeki dönüşümleri hakkında bir nazariyede bulunulabilir. Mevcut birikim buna elvermeyecek kadar azdır. Bütün bu medreselerin vakfiyelerini bir araya getirmek bile büyük bir katkı sağlayabilir.

Medrese monografilerinin yanında bu mekândaki eğitim pratikleri, talebe-hoca münasebetleri, eğitim ritüelleri, okutulan dersler, ders programları, tatiller, eğlenme-dinlenme, temizlik, ibate ve iâşe, ulaşım, harcamalar, yemekler, izinler, imtihanlar, ziyaretler vb. günlük hayat görünüşleri üzerine de geniş araştırmalar yoktur. Medrese âlimlerinin telif ve tercümeleleri, şerh, ta'lik ve haşiyeleri de bilinmeyenler arasındadır.⁹³ Yine son derece önemli bir medrese ritüeli olan icazet törenleri ve icazetnâmelerin verilmiş şekilleri, istimali, istismarı, coğrafya ve kültüre göre farklı

⁹⁰ Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çeviren: İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

⁹¹ Michael Chamberlain, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam 1190-1350*, (Çeviren: Büşra Kaya), İstanbul: Klasik Yayınları, 2014; 2017 Kasım'ında Harun Yılmaz imzasıyla yayımlanan çalışma, medrese tarihine değerli bir katkıdır. Kullanılan kaynaklar, metot, kavramsallaştırma ve yorum gibi nitelikleriyle Yılmaz'ın çalışmasının Berkey, Chamberlain ve Pedersen gibi Batılı araştırmacıların eserlerinden fazlası var eksiği yoktur. Bu yönüyle istikbal için hayli sevindirici ve ümit vericidir. Bk.: Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyubî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

⁹² Osmanlı medreselerini bir bütün olarak ele alan ve personel, program ve okutulan dersler hakkında geniş tasvirî bilgiler veren Cevat İzgi ve Cahit Baltacı'nın medreselerle ilgili eserleri önemliyse de tabii olarak birçok konunun detayını verememektedir. Osmanlı klasik dönemine ilişkin medrese araştırmalarının eksik yönlerine işaret eden bir bibliyografya için bk.: Fahri Unan, "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi", *Divân, İlmî Araştırmalar*, S.18 (2005/1), s.79-114.

⁹³ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

türleri de detaylarıyla bilinen mevzulardan değildir.⁹⁴ Medreselerin varlığını borçlu olduğu vakıf müesseseleri ve vâkıflarla olan iletişim ve etkileşim de yakası açılmadık konulardandır. Klasik İslâmî bir eğitim kurumu olan medreselerin modernleşme karşısındaki tavrı, değişim ve dönüşüm stratejileri ya da moderniteye direnci ve bu durumun farklı coğrafyalardaki görünümünü sadece merak etmekle yetiniyoruz.

En az medreseler kadar hatta etki ve yaygınlık bakımından daha da önemli olan *tekke ve zaviyeler* meselesi siyasî nedenlerin de kısaca almasıyla artık iyice ötekileştirilen, unutturulan, toplumun kahir ekseriyetine menfi çağrışımlar yapan kurumlar haline gelmiştir. 1925'te kapatılmalarıyla “de facto” bir gerçeklikle yüz yüze kalan tasavvuf dünyası ve tekke eğitim-öğretimi ve burada üretilen ürünler, topluma bıraktığı miras gibi konular hakkında yapılan araştırmalar bir elin parmaklarını geçmez.⁹⁵

Modernite öncesinde eğitim büyük ölçüde dinî otoritenin tekelinde/sorumluğun idi. Geniş toplum kesimlerini kapsayan, zorunlu, laik vb. niteliklere sahip kamu eğitiminden bahsedilemezdi. Bunun yerine kısmi dikey hareketlilik imkânı olan sınırlı bir yüksek din/teoloji eğitimi (medrese) bir de aşağı doğru gittikçe genişleyen, dinî içerikli eğitimden bahsedilebilir. Hemen her mahallede sivil, dinî içerikli bilgi ve kültür aktarım mekânı *sıbyan mektepleri*, kasaba ve daha büyük yerleşim yerlerinde bulunan *hariç medreseleri* hakkında yüzeysel bilgilere sahibiz. Evliya Çelebi'nin sadece İstanbul'da 3000 civarı sıbyan mektebinden bahsetmesine rağmen, çoğunluğu XIX. yüzyıl örneklerinden oluşan ancak 250-300 kadarı zamana direnebilmiştir. Sıbyan mekteplerindeki eğitim öğretim pratiklerine, kültürel hayata ve toplum üzerindeki etkisine dair çalışmalar da yok denecek kadar azdır.⁹⁶

Rönesans sonrası belirginleşen ve sanayi çağı sonrasında bugünkü statü ve ağırlığına kavuşan üniversitelerin İslâm dünyası vakıf ve medrese geleneği ile ilişkisi ve etkileşimi zaman zaman dile getirilse bu süreç de tebellür etmiş bir mevzu değildir. Başta meşhur medrese tarihçisi George Makdisi⁹⁷ olmak üzere bazı Batılı tarihçilerin iddialarına göre “külliye” kavramından üretilen “college”ların ortaya çıkmasında vakıf sisteminin rolü büyüktür. Bunun aksini iddia edenler de vardır. Daha da önemlisi adı Ortaçağ ile özdeşleşmiş *skolastik eğitim tarzının* mahiyeti ve modern eğitime etkileri konusu da araştırılmış alanlardan değildir.⁹⁸ Oysa bugün sadece menfi bir algı olarak zihinlere kazınan skolastik tarz Aristo'ya kadar giden bir derinliğe sahiptir ve burada insanlığın kadim pedagojik birikimi vardır. Bu birikim büyük ölçüde Ortaçağ Batı manastır ve şövalye mekteplerinde ve medreselerde de tatbik edilmiştir.

⁹⁴ Bu konuda bir giriş olması bakımından Hüseyin Atay'ın çalışmasına bakılabilir: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnâmeler, İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983; Ayrıca icazetname türleri ve içerikleri hakkında bk.: Ebu'l Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, C.II, III, İsmail Akün Matbaası, İstanbul, 1966, 702 vd.

⁹⁵ Tasavvuf hayatı ve tekke zaviye eğitimi hakkında Mustafa Kara'nın eserlerine bakılabilir. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013; Aynı yazar: *Dini Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

⁹⁶ Bu konunun önde gelen araştırmacısı ve eseri için bk.: Mefahil Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi 1999; İsmail Kara, Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektebi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005; *TALİD*, Türk Eğitim Tarihi, S.12 makaleleri.

⁹⁷ George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (Tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.

⁹⁸ Hasan Ünder'in hazırladığı kitap bu mevzuya değinmesi ve bir başlangıç olması bakımından önemlidir: Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye'de Skolastik Tarz*, (Derleyen ve Çeviren: Hasan Ünder), Epos Yayınları Ankara, 2002.

Osmanlı toplumunda *matbaa* Avrupa'ya nazaran farklı sebeplerle 250 sene kadar toplumsal kabul ve yaygınlık kazanamadı. Aslında matbaa, Gutenberg'in hareketli metal hurufatı yaygın bir şekilde kullanmaya başlamasıyla birlikte eş zamanlı olarak İstanbul'a gelmişti. Matbaa, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Batı tipinde modern devlet okullarının (önce askerî okullar) açılması, uluslararası iletişimin artması, modern bürokrasisinin ve basının doğması sonrasında etkin hale geldi. Tanzimat'ın ilanı sonrasında resmî, yarı resmî ve özel süreli yayınlar çoğaldı ve insanlar üzerinde hemen her bakımdan etkili olmaya başladı. Buna karşın Osmanlı toplumunun Benedict Anderson'un tabiriyle "matbaa kapitalizmi" ile tanışması meselesi bir yana, bu teknolojinin zihniyet dünyalarını ve günlük yaşam alışkanlıklarını nasıl değiştirdiğine dair entelektüel derinliği olan çalışmalar da görülememektedir. Basılı materyalin insanlardaki zaman ve mekân tasavvurları başta olmak üzere varlık dünyasına ilişkin algılarını nasıl değiştirdiği Türkiye ölçeğinde bilinen konular değildir. Matbaanın yaygınlaşmasından sonra kimin neyi, nasıl okuduğuna⁹⁹ dair araştırmalar da son derece sınırlıdır.

Etkin bir modernleşme aracı olan matbaanın da katkısıyla, devlet eğitim üzerinde ağırlığını gün geçtikçe arttırarak kamu eğitimini ihdas etmiştir. Merkezî eğitim örgütlerinin teşekkülüyle, iktidar tarafından hazırlanan yönetmelikler, farklı nitelikteki talebeler için hazırlanmış ders kitapları en ücra köşelere gönderilerek ortak bilinç inşa etme gayreti güdülmüş ve yeni insan/toplum yetiştirme aşamasına gelinmiştir. Bu sürecin şüphesiz en etkin araçlarından biri *ders kitapları* olmasına karşın Tanzimat'ın ilk yıllarından başlayarak, özellikle 1950'lere kadar geçen zamandaki ders kitapları üzerine yapılan çalışmalar da olması gerekenden çok azdır.¹⁰⁰ Her ne kadar özellikle vatandaşlık, ahlâk, din eğitimi gibi popüleritesi yüksek konular araştırma mevzuu edilmiş olsa da yabancı dil eğitimi, tarih, coğrafya, beden eğitimi, sanat ve fen bilimlerinin farklı alanlarındaki ders kitapları üzerine çalışmalar oldukça azdır.

Matbaa, okuryazarlık ve ders kitapları yanında *Tanzimat modernleşmesi* ve eğitim meselesinin entelektüel düzeyi yüksek, disiplinler arası formasyonla ele alındığı söylenemez. Özellikle Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemi eğitim pratiklerinin ve politikalarının karşılaştırılması, devamlılık ve sapma düzeylerinin saptanması, siyaset, kapitalizm ve devlet ilişkisinin belirgin bir şekilde izah edilmesi beklenir. Daha çok konjonktürel beklenti ve duygusal atmosferin ötesine geçemeyen II. Abdülhamid dönemi eğitim modernleşmesini araştıran çalışmalar da yine bir elin parmaklarını geçmez.¹⁰¹ Oysa sadece onun döneminde açılan onlarca yeni okulun her biri üzerine, hatta yeni açılan her okulun farklı yönlerini ele alan çalışmalar yapılabilir.¹⁰²

⁹⁹ Bu koya ışık tutması bakımından özgün bir çalışma için bk.: Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures*, Vol. 6, No. 1, 2003, s.39-76; Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, (Çeviren: Mehmet Beşikçi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁰⁰ II. Abdülhamid dönemi ders kitaplarında ahlâk ve sosyalleşme konusunu araştıran Nuri Doğan'ın araştırmaları bu konunun en özgün çalışmalarından biridir. Bk.: Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.

¹⁰¹ Bu konuda özgün, temsil ve akademik niteliği yüksek üç metin için bk.: Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çev.: Pelin Sıral) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005; Emine Ö. Evered, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, I.B.TAURIS Press, 2012; Selim Deringil, *İktidarın*

II. Abdülhamid dönemi otokratik modernleşmesinin ve paradoksal gelişmelerin bir ürünü olan II. Meşrutiyet dönemi eğitim ve kültür gelişmeleri de son derece renklidir. Öyle ki bu dönemde ne kadar süreli yayın çıktığına dair kesin rakamlar belirtilememektedir. Pek çok eğitim teorisinin ve yeni okul projelerinin denediği ve hayata geçirildiği, Avrupa eğitim dünyasıyla yakın temas kurulduğu bu dönemde çok sayıda özgün eğitim dergisi de yayımlanmıştır. Bunun yanında modern eğitimin öncü mahiyette birçok teorik kitabı da bu dönemde telif ve tercüme edilmiştir. Gerek bu dönemin eğitim yayınları, gerekse erken Cumhuriyet'in eğitimci *biyografileri* üzeri yetkin ve yeterli çalışmaların yapıldığı da söylenemez.¹⁰³ Hatta II. Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinden pek çoğu hakkında bilinenler, kısa ansiklopedi maddelerinden ileri gitmez. Dönemin eğitim politikaları ve politikacıları¹⁰⁴ da *monografik* düzeyde araştırılmış değildir. Siyasî açıdan bir laboratuvar kabul edilen II. Meşrutiyet, eğitim ve kültür farklılaşmaları açısından da son derece renkli bir bahçe görünümündedir. Bu bahçenin tanınması gereklidir.

Bugünün eğitim meseleleri fırsatları ve sınırlılıklarıyla büyük ölçüde Cumhuriyet'in başlangıç senelerindeki köklü eğitim inkılaplarından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin demokratik bir toplum haline getirilmesinden, girişimci kişiliklerin yaratılmasına, farklı toplum kesimleri arasında sağlıklı iletişimlerin kurulmasından özgüveni yüksek çalışkan ve üretken nesillerin yetiştirilmesine varıncaya kadar yeni hayata şeklini veren pek çok düzenleme 1950'ye kadar yapılan düzenlemelerle sınırlanmıştır. Dolayısıyla mevcut eğitim sistemimizin sınırlı avantajları yanında kısıtlayıcı, daraltıcı, bastırıcı pek çok düzenleme söz konusu dönemdeki düzenlemelerden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁵ 1950'lerden sonra eğitime ilişkin kanunlar ve yönetmelikler üzerinde değişimler olmuşsa da çıkarıldıkları dönemin ruhu büyük ölçüde korunmaktadır.¹⁰⁶ Mevcut araştırmaların kahir ekseriyeti XX. yüzyıl başlarında teşekkül eden merkezîyetçi ulus-devlet

Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908), (Çeviren: Gül Çağalı Güven), YKY Yayınları, İstanbul, 2002, Bölüm: 4, s. 101-117; Mahmut Dilbaz'ın "II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı" başlıklı 2017'de savunulan doktora tezinin de alana önemli bir yenilik ve yorum getirdiğini belirtmek gerekir.

¹⁰² Bu konuda yapılmış öncü araştırmalardan biri için bk.: Eugene L. Rogan, "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, 28/1, 1996, s. 83-107; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁰³ *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, (Editörler: Hüseyin Hüsnü Cırtlı, Bahir Sorguç), Ankara: UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 1987 künyeli eserde yer alan biyografiler oldukça kısadır. Kitapta yer alan biyografiler şunlardır: Sadrettin Celal Antel, Saffet Arıkan, Ahmet Muhtar Ataman, Sıdika Avar, Ahmet Hasip Aytuna, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Fuat Baymur, Cevat Dursunoğlu, Kazım Nami Duru, Ayşe Ege, Osman Nuri Ergin, Saip Egüz, Reşit Galip, Mahmut Ragıp Gazimihal, Ziya Gökalp, İbrahim Alaaddin Gövsa, Muallim Cevdet, Halil Fikret Kanad, Nafi Atuf Kansu, Nusret Köymen, Mustafa Necati, Hayrullah Örs, Raşit Öymen, İsmail Safa Özler, Vahide Baha Pars, İhsan Sungu, Ali Haydar Taner, Selim Sırrı Tarcan, Reşat Tardu, İsmail Hakkı Tonguç, Mustafa Şekip Tunç, Cavit Orhan Tütengil, Muvaffak Uyanık, Hilmi Ziya Ülken, Sait Yada, Halil Bedii Yönetken, Kadri Yörükoğlu, Hasan Âli Yücel, Rüştü Uzel.

¹⁰⁴ Örneğin 1857'den 1923'e kadar 36 farklı kişi eğitim bakanlığı yapmıştır. Bunlar arasında Ahmed Zühdi Paşa gibi 10 yıla yakın bakanlık yapanlar vardır. 1920'de kurulan TBMM'nin 30 üyesi öğretmendir. Bunlar arasında, haklarında derinlemesine araştırma yapılan nerede ise hiç kimse yoktur.

¹⁰⁵ Barak A Salmoni, "Ordered Liberty and Disciplined Freedom: Turkish Education and Republican Democracy, (1923-1950)", *Middle Eastern Studies*, Vol.40, No.2, March 2004, s. 105.

¹⁰⁶ Örneğin Bugün hâlâ Türk milli eğitiminin en önemli kanunlarından biri olan Tevhid-i Tedrisât üzerine bütünlüklü bir araştırma yoktur. Medreselerin, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve alfabe ve dil inkılabının ortaya ürettiği imkânlar ya da travma üzerine entelektüel düzeyi yüksek araştırmalar sınırlıdır. Alfabe inkılabının toplum ve devlet katmanlarındaki yansımaları mevzusunda Benjamin C. Fortna'nın eserinden başka çalışmaya rastlanmaz. Bk.: Fortna, *age*, 2011; Dil reformu hakkında da en gelişkin çalışma Geofry Lewis'in *Trajik Başarı* adlı ironik düzeyi hayli yüksek çalışmasıdır.

paradigmasının sınırlandırmalarından kurtulamamış, resmî ya da gayri-resmî tarih sarkacında gelip giden trapezlere dönüşmüştür.

Osmanlı son döneminde olduğu gibi Atatürk dönemi eğitim reformları üzerine temsil kabiliyeti ve kuşatıcılık eksenini geniş araştırmalar da azdır. Atatürk dönemi öğretmen yetiştirme, bazı okul tarihleri dışında dönemin eğitim zihniyeti, ideolojisi, kaynakların değerlendirilmesi, Osmanlı eğitim mirası vb. gibi konular araştırmacılarını beklemektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın en önemli yasama organı olan *Talim ve Terbiye Dairesi*'nin kuruluşu, başkanları, üyeleri, kararları, faaliyetleri, temel yayın organı *Tebliğler Dergisi* ve eğitim politikalarını belirleme stratejisi gibi konularda ciddi araştırmaların yapılmamış olması bile alanın ne kadar bakir olduğunun göstergelerindedir.¹⁰⁷

Bugüne kadar yapılan araştırmalarda çok fazla üzerinde durulmamış olsa da İsmet İnönü dönemi eğitim ve kültür pratikleri ve politikaları bakımında bir yönüyle Atatürk döneminden derin süreklilikler taşıırken, diğer taraftan radikal dönüşümler de gösterebilmiştir. Bu dönemde Köy Enstitüleri başta olmak üzere yayın faaliyetleri, çeviriler, radyo eğitim yayınları, telif ve tercüme ansiklopedi, eğitimde militarizm, yeni meslekî ve sanat okulları gibi bir dizi özgün proje hayata geçmiştir. Bu projeler üzerine kavramsal düzeyi yüksek araştırmalar da sınırlıdır.

3.5. Türkiye'de taşra eğitim tarihi ve tarihçiliği

Gerek Osmanlı son dönemi gerekse Cumhuriyet dönemi *taşra eğitim* hayatı hakkında da yeterli çalışmalar olduğu söylenemez. Son zamanlarda Samsun, Trabzon, Diyarbakır, Elazığ, Konya, Afyonkarahisar, Çorum, Kıbrıs, Bursa, Çanakkale, Edirne, Konya, Urfa vb. illerine ait milli eğitim müdürlükleri, belediyeler ya da kişisel gayretlerle yapılmış çalışmalar yayımlanmıştır. Örneğin *Trabzon Milli Eğitim Tarihi* başlıklı çalışma her biri beş yüz sayfa civarında altı ciltlik bir yekûndan oluşmaktadır. Bu çalışmaların yöntem sorunları yanında dil ve üslup sıkıntıları olsa da önemli bilgiler taşıdıkları yadsınmaz. Bu bakımdan da eğitim tarihine büyük katkılar sağladıkları teslim edilmelidir.

YÖK tez bankası verilerine bakıldığında da taşra eğitimi üzerine tezlerin yapıldığı görülmektedir. Diyarbakır, Kayseri ve Kars'ın eğitim tarihleri üzerine doktora tezleri hazırlandığı, bunun dışındaki iller üzerine doktora yapılmadığı görülebilir. Bunun yanında farklı konu ve içerikte Diyarbakır, Kırıkkale, Bergama, Mardin, Aydın, Dersim, Elazığ, Bursa, Samsun, Bolu, Amasya, Gülşehir, Trabzon, Diyarbakır, Belviran'ın eğitim tarihleri hakkında yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Bu tezlerden bir kısmı, söz konusu merkezlerin belli bir dönemdeki eğitim durumunu ma'ârif salnamelerinden ya da istatistiklerden hareketle araştırmıştır. Bu verilerin Türkiye geneli düşünüldüğünde ne kadar az olduğu açıktır.

¹⁰⁷ Talim Terbiye Dairesi'nin Osmanlı dönemine ilişkin Uğur Ünal'ın *Meclis-i Ma'arif-i Kebîr* başlıklı çalışması önemlidir. Cumhuriyet dönemine ilişkin kuşatıcı bir çalışma henüz yoktur, ancak temel kaynak vasfında iyi bir birikim olarak Reşat Özalp ve Aydoğan Ataunal'ın hazırladıkları eser önemlidir. Bk.: *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı (Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1975; Ayrıca bk. *Cumhuriyet Dönemi Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlarının Anlatımıyla: Talim ve Terbiye Kurulu'nun Türk Eğitimindeki Rolü ve Etkileri Forumu*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, 2007; *1926'dan 2009'a Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü*, Ankara: Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2009; Kısa ve konuyu sadece kurul kararları bağlamında ele almasına karşın alana katkı verecek çalışmalardan biri: Abdülkadir Yılmaz, *Talim ve Terbiye Kurul Kararlarında Teftiş/Denetim (1926-2017)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.

3.6. Eğitim kurumları tarihi

Taşra eğitim tarihi çalışmalarının yetersizliği eğitim kurumları için de geçerlidir. Tanzimat'tan bu yana sadece modern eğitim olgusunun bile ürettiği yüzlerce farklı eğitim kurumundan bahsedilebilir. Türkiye, eğitim kurumlarının sürekliliğiyle değil yeni okullar açıp onu kısa süre sonra kapatma tecrübesiyle meşhurdur.

YÖK tez bankası verilerine göre hakkında en çok akademik araştırma yapılan eğitim kurumlarının başında Köy Enstitüleri gelmektedir. Bu kurumların öğretmen yetiştirme kapasitesi, modernleş(tir)meye katkıları, pedagojik esasları ve burada derslerin nasıl işlendiğine yönelik çalışmalar yapılmıştır. Her ne kadar çok araştırma yapılmış olsa da Köy Enstitüleri üzerine kuşatıcı, analiz, kavramsallaştırma ve nesnellik değeri yüksek çalışmalar son derece azdır. Bu konuyla ilgili mebzul miktarda yayın ve materyale karşın bilimsel özgün eser sınırlıdır. Köy Enstitüleri mensubiyet nostaljisi ya da siyaseten ötekileştirme aracı olarak ele alınmaktadır. Bütün ideolojik yanlılığı ve övücü niteliğine karşın, Köy Enstitüleri'ni bir bütünlük içinde ele alan Fay Kirby'nin Niyazi Berkes'ten derin izler de taşıyan araştırması aradan yetmiş sene geçmiş olmasına rağmen hâlâ değerini korumaktadır. Bunun yanında Kastamonu Gököy, Kars Cilavuz, Ankara Hasanoğlan Köy Enstitüleri üzerine doktora tezleri yapılmıştır. Toplamda 21 tane Köy Enstitüsü'nün varlığına karşın diğerleri üzerinde derinlemesine çalışmaların yapılmaması bir eksikliklerdir. Enstitüler üzerine yapılan yüksek lisans tezlerinin kahir ekseriyeti, bütünsel bakış ve kuşatıcılıktan uzak olduğu gibi ideolojik duruşun tesirinden uzak değildir.

Tanzimat dönemi rüştiye ve idadileri üzerine iki önemli/yetkin doktora tezi yapılmış olsa da bu konuda daha pek çok araştırma yapılabilir. Adnan Menderes döneminde millî ve yerli eğitim kaygısıyla kurulan Maarif Kolejleri üzerine sadece bir tane doktora tezi yapılmıştır. Bu dönemde açılan diğer meslekî ve teknik okullar üzerine araştırmalar da azdır. Bir halk eğitim kurumu olarak Türk Ocakları ve Halkevleri üzerine siyaset bilimi merkezli araştırmalar olmasına karşın pedagojik yanını dikkate alan araştırma da azdır.

Eğitim kurumları, özellikle de okullar üzerine yüksek lisans tezlerinin daha çok olduğu görülmektedir. Konya Gazi Lisesi, Mekteb-i Mülkiye, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Edebiyat Fakültesi ve İlahiyat Fakültesi üzerine yetkin doktora tezlerinin yapıldığı ve bazılarının basıldığı görülmektedir. Ayrıca Halkevleri ve Halk odaları, Jandarma okulları, Türk Eğitim Vakfı, Heybeliada Bahriye Mektebi, İzmir Pedagojik Danışma Kurulu, Millet Mektepleri, Maarif Nezareti ve Vekâleti'nin Kuruluşları, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, Nenehatun Kız Anadolu Lisesi, Hamidiye Ticaret Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye, Darü'l-Elhan, Robert Kolej, İstanbul Sanayi Mektebi, Halkalı Ziraat Mektebi, Ankara Olgunlaşma Enstitüsü, Kütahya Lisesi, Aydın Lisesi, Maltepe Askeri Lisesi, Darüşşafaka, üzerine yüksek lisans düzeyinde çalışmalar yapılmıştır.

Tez bankası verilerine göre taşra eğitim tarihi ya da eğitim kurumu karışımı araştırmalar da yapılmıştır. Zonguldak'ta Yükseköğretim, Kütahya Medreseleri, Konya Medreseleri, Konya'da Darülhuffazlar, II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Mektepler, Seydişehir'de İlköğretim, Amasya Halkevi başlıklarını taşıyan yüksek lisans tezleri buna örnektir. Bazı eksiklerine rağmen taşra eğitim tarihi alanında değerli çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Ancak kurum tarihi çalışmalarının kahir ekseriyeti, İstanbul ya da Ankara'yı ilgilendirmiş konulardır. Arşiv kaynaklarının bu iki merkezde olması bir yana, belgelerin de buraların sorunlarıyla daha çok ilgilenmesi bu sonucu üretmiştir. Taşra eğitim dünyasına ilişkin araştırmaların azlığı kısmen buradan kaynaklanmaktadır.

Eğitim tarihine katkı verici türlerden biri de müstakil okul tarihleridir. Özellikle bazı tarihi okullar, mezun dernekleri ya da mütevelli heyetlerinin gayretiyle prestij baskı yayınlar hazırlatmıştır. Okul tarihlerinin en gelişkin örneklerini 2017'de yayımlanan iki örneği dışında çoğunluğu yabancı dilde olmak üzere Robert Kolej vermiştir. Galatasaray Lisesi, Kabataş Lisesi,

Terakki Vakfı Okulları, Fevziye Mektepleri, İstanbul Erkek Lisesi gibi prestijli okullar hakkında gelişkin bir literatürden bahsedilebilir. Ancak, binlerce tarihi okula sahip olan Türkiye'nin mevcut okul tarihi birikiminin çok az olduğuna hükmedilebilir. Okul tarihleri hususunda en şanslı kurum belki de İstanbul Üniversitesi'dir. Osmanlı Darülfünûn'u üzerine yetkin araştırmalar yapılmıştır. Ancak 1950'lerden sonra açılan üniversitelerin tarihlerine ilişkin yayınlar yok denecek kadar azdır. Oysa batı dünyasında değil üniversitelerin tarihi, kurulduğu günden bugüne kürsülerinden verilmiş ders notları ve kayıtları yayımlanmaktadır.

Türkiye'nin yakın ve uzak tarihiyle ilgili sayılamayacak kadar çok araştırma konusu varken, bir de kültürel ve siyasî yakın coğrafyada Müslüman ve Türk hinterlandı vardır. Buralarda gerek çağdaş zamanda gerekse geriye doğru gidildikçe eğitim tarihiyle ilgili ne tür gelişmelerin yaşandığına dair araştırmalar yapıl(a)mamaktadır. Osmanlı Kafkasya'sı, Orta Asya ve Balkanlardaki eğitimin durumu, Ortadoğu'daki eğitim ve kültür faaliyetler vb. meseleler Batıların değindikleri kadar gün yüzüne çıkabilmektedir. Söz konusu alanlarda araştırma yapmayı dil, bürokrasi, ekonomi, eğitim formasyonu gibi meseleler zor kılıyor olsa da asıl mesele ve engel zihinlerde kurulan barikatlar ve yetersizliklerdir.

Sonuç Yerine

Eğitim tarihi, tarih ve eğitim biliminin kesiştiği kavşakta yer alan disiplinler arası bir çalışma sahasıdır. Temelde eğitim biliminin bir alt dalı olarak kabul edilse de aynı zamanda tarih ilminin de alt alanlarından biridir. Bunun yanında bilim dallarının öncü kişi, birikim, kurum ve uygulamalarının anlatıldığı araştırma ve dersler bir yönüyle eğitim tarihinin alt alanı olarak görülebilir (hukuk eğitimi tarihi, tıp eğitimi tarihi, sosyoloji eğitimi tarihi, fen bilgisi eğitimi tarihi vb.). İlgilendiği konular ve bilim dalı havzası hayli geniş olan eğitim tarihinin müstakil bir araştırma alanı olarak ele alınması yeni sayılır. Bilim alanlarının iyice birbirinden ayrılması ve çok farklı alt alanlara taksim edilmesinden dolayı eğitim tarihi, bütün bilim dallarının eğitim tarihlerini de kuşatan şemsiye bir alan olarak düşünülebilir.

Eğitim tarihi, sosyal bilim hiyerarşisine son zamanlarda dâhil olan bir şube olmasından dolayı yetkin ve zengin bir literatürden bahsedilemez. Eğitim tarihçiliğinin dünyada yüz-yüz yirmi, Türkiye'de elli-altmış yıllık bir tarihi vardır. Türkiye'de daha çok eğitim fakültesi dışında yapılan araştırmalarla her geçen gün biraz daha zenginleşen eğitim tarihçiliği imkân, fırsat ve sorunları başlı başına bir araştırma alanıdır. Bir bilim dalında nelerin çalışıldığını, boşlukların neler olduğunu görebilmek için belli aralıklarla bibliyografik çalışmalara ve meta analizlere ihtiyaç duyulur. Sürekli artan çalışmaların alana katkılarını, güçlü yönlerini, yanlışlarını belirtmek de ilgili disiplinin daha sağlıklı ilerlemesine hizmet eder.

Tarih hakkında teorik tartışmalar ve tarih yazımı üzerine geniş bir birikimden söz edilse de Türkiye için bu tür çalışmalar son zamanların çalışma alanlarından kabul edilebilir. Dolayısıyla Türkiye'de öncelikle tarih metodolojisi ve tarihyazımının yeterli ölçüde tartışıldığı ve yetkin ürünlerin verildiği söylenemez. Bu çalışmada Türkiye'de eğitim tarihçiliğinin kısa serüveni özet olarak verilirken, eğitim tarihi yazıcılığının temel metodolojik sorunlarına da değinilmiştir.

Bu yazıda Türkiye'nin kısa bir eğitim tarihi bibliyografyası verilmiş ve bu birikimin temel metodolojik ve kavramsal özelliklerine dikkat çekilmiştir. Mevcut birikime ilave olarak, eğitim tarihi çalışmalarındaki zorluklara değinildikten sonra bu alanda çalışma yapacak olanlar için bir rehber olması beklentisiyle bir yönergeye yer verilmiştir. Bu bağlamda özellikle Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi eğitim tarihinin farklı konularına yönelik ihtiyacın çokluğu ortadadır. Bu araştırmalarda yeni paradigmalara dayalı teorik bakış açısı ise hepsinden daha önemlidir.

KAYNAKÇA

- 1926'dan 2009'a Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı Albümü, Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2009.
- Adamson, John W, *A Short History of Education*, Cambridge University Press, Cambridge, 1919.
- Âdil Bey, *Muhtasar Tarih-i Terbiye-i Etfal*, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul, 1336/1920.
- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi, Başlangıçtan 1982'ye*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Akyüz, Yahya, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1848-1940)*, Bizim Büro Basım, Ankara, 1977.
- Aynî, Mehmed Ali, *Darü'l-Fünûn Tarihi*, İstnaubl: Yeni Matbaa, 1927.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çeviren: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 1993.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, Medrese Programları, İcazetnâmeler, Islahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
- Ayas, Nevzad, *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi, Kuruluşlar ve Tarihçeler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1948.
- Berker, Aziz, *Türkiye'de İlköğretim I, 1839-1908*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.
- Berkey, Jonathan P, *Ortaçağ Kahiresi'nde Bilginin İntikali, İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*, (Çeviren: İsmail Eriş), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bilim Cahit Yalçın, *Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma: (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1984; *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1988.
- Binark, İsmet, "Ma'ârif Tarihimize Ait Bir Rapor", *Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı*, S.7, 1996, ss. 477-493.
- Binbaşoğlu, Cavit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayınları, Ankara, 2005.
- Birinci, Ali, "Bir Bektaşî Babası, Dârülfünûn İngiliz Edebiyatı Müderrisi, Ma'ârifin İlk Tarihçisi", Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, (Yayına Hazırlayan: Tacettin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.
- Birinci, Ali, Kara, İsmail. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektebi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.
- Bloch, Marc, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, (Çeviren: Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Brickman, William W, *Guide to Research in Educational History*, New York Universtiy Press, New York, 1949.
- Brubacher, John. S, *A History of the Problems of Education*, 2. Ed. Michigan, 1962.
- Burke, Peter, *Fransız Tarih Devrimi, Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

- Ceyhan, Erdal. *Türk Eğitim Tarihi Kronolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Chamberlain, Michael, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam 1190-1350*, (Çeviren: Büşra Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cicioğlu, Hasan, *Türkiye Cumhuriyeti'nde İlk ve Ortaöğretim (Tarihi Gelişimi)*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.
- Cogito, Tarihyazıcılığı Özel Sayı*, (Editör: Teyfur Erdoğan), Bahar 2013, S.73.
- Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, (Editörler: Hüseyin Hüsnü Cırtılı, Bahir Sorguç), UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1987.
- Cumhuriyet Dönemi Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlarının Anlatımıyla: Talim ve Terbiye Kurulu'nun Türk Eğitimindeki Rolü ve Etkileri Forumu*, İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cumhuriyet Döneminde Mesleki ve Teknik Eğitimde İz Bırakan Eğitimciler*, C.1-2, (Koordinatör: Hıfzı Doğan), Eğitim Araştırmaları Derneği, Ankara, 2012.
- Davidson, Thomas, *A History of Education*, Charles Scribner's Son, Nev York, 1901.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908)*, (Çeviren: Gül Çağalı Güven), İstanbul: YKY Yayınları, 2002.
- Dilbaz, Mahmut, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2017.
- Doğan, İsmail, *Türk Eğitim Tarihinin Ana Evreleri, Kurumlar, Kişiler, Söylemler*, Nobel Yayın, Ankara, 2010.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.
- Duverger, Maurice, *Sosyal Bilimlere Giriş*, (Çeviren: Ünsal Oskay), Bilgi Yayınları, Ankara, 2002.
- El- Hac Rıza Tahsin, *Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul: Kader Matbaası, 1912, (Günümüz harfleriyle, *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Yayına hazırlayan: Aykut Kazancıgil), Çağrı Yayınları, C.1-2, İstanbul, 1991.
- Emin Bey, "Târihçe-i Tarîk-i Tadrîs", *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul, 1334/1918, ss. 642-651.
- Erdoğan, A. Teyfur, "Tarih Araştırmalarında Yeni Eğimler", *Sosyal Bilimlerde Yeni Eğimler*, (Editör: Lütfi Sunar), Nobel Yayınları, Ankara, 2015.
- Ergin, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi*, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul, 1977 (İlk basım, 1939-1943).
- Ergün, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri, (1908-1914)*, Ocak Yayınları Ankara, 1996.
- Ergün, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
- Ergün, Mustafa, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Eğitim Tarihi", *Türkiye'de Eğitim Bilimleri: Bir Bilanço Denemesi*, (Editör: Muhsin Hesapçioğlu, Alparslan Durmuş), Nobel Yayınları, Ankara, 2006, ss.55-81.
- Ergün, Mustafa, *Suriye Mısır ve Anadolu Medreseleri, (15. Yüzyıl Ortalarına Kadar)*, PegemA Yayınları, Ankara, 2014.

- Ergün, Mustafa, *Modern Eğitim Sistemlerinin Doğuşu ve Gelişimi I*, Ankara: PegemA Yayınları, 2016.
- Evered, Emine Ö, *Empire and Education under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks*, I.B.TAURIS Press, 2012.
- Fortna, Benjamin C, *Geç Osmanlı Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, (Çeviren: Mehmet Beşikçi), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- Fortna, Benjamin C, *Mekteb-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, (Çeviren: Pelin Sıral), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gökdemir, Oktay, “Tarih yazımında İki Yeni Yaklaşım: Sözlü ve Yerel Tarih”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, ss.199-223.
- Görgün, Tahsin, “Sosyal Bilimlerde Kavram İstilah Geliştirmenin Temeline ve Usulüne Dair Bazı Meseleler”, *Kavram Geliştirme, Sosyal Bilimlerde Yeni Kavramlar*, (Editör: Kübra Bilgin Tiryaki, Lütfi Sunar), İLEM Kitaplığı, Nobel Yayınları, Ankara, 2016, ss.3-18.
- Gündüz, Mustafa, “Enderun Mektebi ve Osmanlı’da Üstün Yeteneklilerin Eğitimi”, *Eğitime Bakış*, Ağustos, 2016, S. 37, ss.11-20.
- Gündüz, Mustafa, “Türk Eğitim Tarihinin Mümtaz Siması: Yahya Akyüz”, *Yaşayan Türk Tarihçileri*, (Editör: Ahmet Şimşek), PegemA, Ankara, 2017, ss.411-423.
- Gür, Bekir S, “Eğitime Psikolojinin Tahakkümü”, *Uluslararası Eğitim Felsefesi Kongresi, Küreselleşme Sürecinde Eğitim Sorunlarının Felsefi Boyutu*, Ankara, 2009, ss.517-522.
- Güven, İsmail, *Türk Eğitim Tarihi*, Naturel Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Hızlı, Mefahil, *Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1999.
- History of Education Today*, Unesco, United Kingdom, 1985.
- İggers, Georg, “20. Yüzyılda Tarihyazımı”, *Tarihi Kötiye Kullanma İçinde*, (Çeviren: Nurettin el Hüseyini), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, İstanbul, 2003.
- Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Sisteminde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, Ankara, 1987.
- Kanad, Halil Fikret, *Pedagoji Tarihi*, C. 2, Maarif Vekâleti, İstanbul, 1930.
- Kansu, Nafi Atuf, *Fenn-i Terbiye Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1916.
- Kansu, Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, Muallim Ahmet Halit Kitabhanesi, İstanbul, 1930.
- Kara, İsmail, “Bir Zihniyetin Temsilcisi Olarak Osman Nuri Ergin”, *Din İle Modernleşme Arasında, Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 459-467.
- Kara, İsmail, *Aramakla Bulunmaz*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz, Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kara, Mustafa, *Dini Hayat ve Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.
- Karabağ, Gülin, “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, *Tarih Nasıl Yazılır?*, (Editör: Ahmet Şimşek), İstanbul, 2011, ss. 223-259.
- Kayalı, Kurtuluş. “Annales Hareketi’nin Türkiye Serüveni O Kadar Açıklayıcı ki”, Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, (Çeviren: Mehmet Küçük), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002, ss.20-30.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Fernand Braudel”, *DİA*, C.6, İstanbul, 2001, ss.333-334.
- Kırpık, Güray, Uğur Ünal vd. *Türk Eğitim Tarihi El Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara, 2012.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1967.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Koçer, Hasan Ali, *Eğitim Tarihi I (İlk Çağ)*, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- Koloğlu, Orhan, “Tarih Öğretiminde Bugüncülük/Presentizm, Yanılsamalar ve Sonuçlar”, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları* (Hazırlayan: Salih Özbaran), Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, ss.95-103.
- Köprülü, Fuat. *Edebiyat Araştırmaları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Kuhn, Thomas S. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çeviren: Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1982.
- Lütfi Efendi, “Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de Ma’ârif Teşkilatı (1267-1287)”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, S.17, (94), 1926, ss. 302-317.
- Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nafi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti, Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1922.
- Makdisi, George, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (Tercüme ve inceleme: Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu), Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
- Mardin, Ebu’l Ula, *Huzur Dersleri*, C.II, III, İsmail Akün Matbaası, İstanbul, 1966.
- Mehmed Esad, *Mir’ât-ı Mekteb-i Harbiye*, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1310/1893.
- Mehmed Esad, *Mir’ât-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayûn*: Karabet Matbaası, İstanbul, 1312/1895.
- Mihçioğlu, Cemal. “Eğitim Bilimleri Fakültesinin Kuruluşu Üzerine”, *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, C. 22, S.1, 1989, ss. 347-391.
- Muallim Cevdet, “Darümuallimîn’in 70. Senesi Vesilesiyle Verilen Konferans”, *Tedrisat Mecmuası*, S.26, 10 Rebiülâhir 1334/ 14 Şubat 1916, No:6/32, ss.175-200.
- Musa Kâzım, *Hukemâ-yı Cihan ve Talim Terbiye Tarihi*, Uhuvvet Matbaası, İstanbul, 1327/1911.
- Müftüoğlu, Ahmed Hikmet, “On Birinci Asr-ı Hicri’de Türk Menâbi-i İrfanı”, *Mihrâb*, 1340/1924, S. 19-20; S. 21-22 ve S. 23.
- Ortaylı, İlber, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011.

- Osmanlı Araştırmaları*, I ve II, “Osmanlı Eğitim ve Düşünce Dünyası”, C. 42 ve 43, İSAM Yayınları, İstanbul, 2013.
- Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim, Milletlerarası Kongresi, İstanbul, 12-15 Nisan 1999*, Tebliğler, IRCICA Yayınları, İstanbul, 2001.
- Osmanlı eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Hazırlayan: Mustafa Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Önder, Mustafa, *Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2010.
- Öymen, Hıfzırahman Raşit, *Doğulu ve Batılı Yönü İle Eğitim Tarihi I*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1969.
- Özkan, Salih. *Türk Eğitim Tarihi*, Nobel Yayın, Ankara, 2008.
- Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, Eğitim ve Kültür Yazıları*, (Editör: Cemil Öztürk, İlhami Fındıkcı), PegemA Yayınları, Ankara, 2011.
- Rogan, Eugene L. “Asiret Mektebi: Abdulhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies*, 28/1, 1996, ss. 83-107.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Sakaoğlu, Necdet, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Salih Zeki, Yusuf Akçura, Muallim A. Cevdet, *Skolastik Eğitim ve Türkiye’de Skolastik Tarz*, (Derleyen ve Çeviren: Hasan Ünder), Epos Yayınları, Ankara, 2002.
- Salmoni, Barak A, “Ordered Liberty and Disciplined Freedom: Turkish Education and Republican Democracy, (1923-1950)”, *Middle Eastern Studies*, 40/2, March 2004.
- Sarioğlu, Mehmet, *Türk Eğitim Tarihinden Esintiler*, Umuttepe Yayınları, Sakarya, 2012.
- Satı (Satı el Husri), “Meşrutiyet’ten Sonra Ma’ârif Tarihi”, *Muallim Mecmuası*, S.19, 15 Şubat 1334, ss.654-665.
- Somel, Selçuk Akşin, “1980 Sonrasında Taşra Maarifi ve Gayri Müslim Mekteplerinin Historiyografik Bir Analizi: “Abdülhamit Devri Eğitim Tarihiçiliğine Bir Bakış”, *Deutsch-Türkische Begegnungen. Türk Alman Tesadüfleri, Kemal Beydilli'ye Armağan*, (Yayına Hazırlayan: Hedda Reindl-Kiel, Seyfi Kenan), Berlin: EB-Verlag, 2013.
- Sönmez, Erdem, *Annales Okulu ve Türkiye’de Tarihyazımı, Annales Okulu'nun Türkiye'deki Tarihyazımına Etkisi: Başlangıçtan 1980’e*, Tan Kitabevi, Ankara, 2008.
- Strauss, Johann, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th Centuries)?”, *Arabic Middle Eastern Literatures*, 6/1, 2003, ss.39-76.
- Szyliowicz, Joseph, S. *Education and Modernization, in the Middle East*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1973.
- Tarih Nasıl Yazılır? Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, (Editör: Ahmet Şimşek), Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Tekin, Şinasi, *Esi Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, (Yayına Hazırlayan: R. Tüba Karatepe), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2015.

- Thompson, Paul. *Geçmişin Sesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Togan, A. Zeki Velidî, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985.
- Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı (Talim ve Terbiye Kurulu- Millî Eğitim Şûrası)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975.
- Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD) Türk Eğitim Tarihi Özel Sayısı*, C.6, S.11, 2009.
- Uğürel, Refia Şemin. “Eğitim Bilimlerinin Üniversiteye Girişi, Pedagoji Enstitüsünün Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Cumhuriyet'in 50. Yılına Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1973, ss.305-374.
- Unan, Fahri. “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Eğitim Üzerine Yapılmış Çalışmalara Dair Bir Bibliyografya Denemesi”, *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, S.18 (2005/1), ss.79-114.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, MEB Yayınları, Ankara, 1964.
- Uygun, Selçuk. *Türkiye'de Öğretmenlik Mesleğine İlişkin Bir Sözlü Tarih Araştırması*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2003.
- Yılmaz, Abdülkadir. *Talim ve Terbiye Kurul Kararlarında Teftiş/Denetim (1926-2017)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyubî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.
- Yücel, Hasan Âli. *Türkiye'de Ortaöğretim*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1938.
- Yüksel, Sedat. “Eğitim Bilimlerinde Paradigmatik Dönüşüm: Yeni Arayış ve Yönelimler”, *Öğretmen Eğitimi ve Eğitimcileri Dergisi*, C.1, S.1, ss. 47-57.